
कविकुलगुरू - कालिदास - संस्कृत - विश्वविद्यालयः

श्रीगणाधिपतये नमः ॥ ॥ श्रुतिशिखाविहृतिमजनस्याद्यतोऽस्तयो नैरात्म्योद्ब्रोधवैश्यं सुरनरमणां दुन्दुरराज्यमापा

गं च वैभिन्नः माधे गुरुनरतिको हि किन्नरैर्ध्यमा नाऽस्याद्येश्वरा मेतु रगतत्त्वरा सोयमव्यानुरासि ॥ श्रीमहानन्द

बोधमावि द्भ्यनद्धाधिना प्रमाणरत्नमालायाः निबन्धः क्रियते मया । प्रमाणमालाख्यं प्रकरणं द्रष्टि कीर्ष्टराचार्यश्चिकी

र्षितं यं प्रकरणमादि विघ्नेन परिसमाप्ति प्रचयगामनाद्यापरियं पिथिकल्पमनिहत्याय विशिष्टदेवताप्रणतिलक्षणमंगला

चरणं श्लोकेन प्रकरणप्रतिपाद्यमर्थं संक्षेपता दर्शयति ॥ आनन्दमात्मानमिति ॥ शारीरकशास्त्रीयमर्थं प्रकरणमिति तद्वीये

त्वाधिकार्यादिसिद्धत्वात् सिद्धे नितानि पृथगर्थता अवान्तरप्रयोजनं तु यान्यत्र ज्ञानकग्राम्यसानि सूचितानि रूपणानि

तानीहिकत्वमयासीकृत्य लिख्यन्ते मंदमध्यमाधिकारिसुखप्रतिपत्त्यर्थमित्यारम्भविधिः अस्य च श्लोकस्य वाक्यार्थद्वयम् ॥ देवा

१

Acc. No. ~~2477~~ M-1547
Title - प्रमाणरत्नमाला विवरण
Author - अनुभूति
Date - संवत् - 1579
Subject - वेदान्त
folio - 48 folio avalible
42 and 49 nos. missing
Xerox - 92

रयिपृथ्व्याविति। अक्षरालयपदकथ्य तत्प्रमाणामालोरस्थांरवयास्यह विंकत्वामुक्तं दं प्रणम्य कथंभूतं आनंदं नावरूपानंदघना वंअनेनब्रयद्रा
ऊर्द्धाविशपिकादयः लोकलीवद्धाखाभावएवानन्दः अत्ताविज्ञानमानंदं ब्रह्मेत्यादावपि दुःखाभावएवानन्दइति तन्निराकरणं सूचितं
आत्मनःपरप्रेमास्पदत्वेनात्र स्वरूपत्वं सिद्धवरक्तत्वपरमात्मन आनन्दस्वरूपत्वमिहनुमाहात्म्यानमिति आत्मत्वादपरात्मवदित्यर्थः। कथं आ
नंदमात्मानमितिसमानाधिकरण्येन जीवपरमात्मनोरैक्यं शास्त्रप्रमाणकं दर्शितं स्यात् तत्र संभवति सामर्थ्यसमानाधिकरण्य दिक्षा भवनत्वदग्राहि
प्रमाणविरोधादित्याशंक्याह सत्यत्वमिति विंबप्रतिविंबादिवन्मृषाभेदावभासनप्रामाणिकात्वदर्शनविरोध इत्यर्थः। अनेनिवच
विद्ययापिमिथ्यात्वं सूचितं दृश्यत्वादिहेतुनातत्रतं भवति आत्मन्यनेकात्मा दित्याशंक्याह। विज्ञानतनुमिति। स्वप्रकाशसंविद्रूपइत्य
र्थः। तथाज्ञानानन्दौ द्वितीयस्थपरमात्मनः प्रसाधनप्रतिपादनसदोषयुक्तामितिपक्ष तस्याद्वैविषयत्वं दर्शितं। विज्ञानमानंदं ब्रह्मेत्यादौ मा
वरूपएवानन्दशब्दार्थइतिवक्तुं प्रथमं लोकतावत् दुःखाभावएवानंदो न भवतीत्यपोद्यात्माहस्वानन्दइति तदनिरूपणत्वादित्युक्त्वा

...तयानवाच्यमानत्वादित्यर्थः ... ते सा संसच्यमयपद्राला रूच्यप्रमेयासत्यकल्दासकरत्वात् प्रमाणाप्रमनवच्छविशेषणविशेष्य
...पत्ति ... र्थे ... विशेष्यत्वात्तनयम ... खंघटस्यापि दुःखत्वप्रसंगात्। किंच समारापितनिषेधाधं जगत् नश्यन्यामिति तवन्नतता
निकास्य शंकापि [illegible] दत्तप्रतिक्षेपार्थे [illegible] यापा[illegible] द्वितीयकु सिद्धान्तसिद्धायमहि परपक्षप्रतिक्षेपमात्रात् सिद्धान्तसिद्धिर्जाघटीति
ननुशशविषाणं मिथ्या केपि प्रतियोग्यपेक्षा [illegible] ततत तानिकान्तनप्रतियोग्यपेक्षां विनाऽपरा[illegible]तयावलासमानत्वादिति
त्वर्थः। इदानीं [illegible] सिद्धिं संकते अव[illegible] इति यथा अबाध्यत्वम् असत्यशब्दः प्रयुज्यते। अबाध्य[illegible]वती [illegible]बाध्यमिति विद्यमानम
पिप्रतियोग्यपेक्ष[illegible] शब्दप्रयोगमापाद्यानप्रतीयत इत्यताव दवत थाह दुःखात्रावश्यं विद्यमानमपि प्रतियोगिसापेक्षत्वम
न्ह पदापाद्यानं [illegible] यत इत्येतावद्वक्तुमेतिसिद्धिरित्यर्थः। न हि यथा [illegible] बाधाभावाभावागममन्तरेण न मत्यत्वा[illegible] प्रपवः तथा[illegible]
खाभावाभावामन्तरेण सुखादुःखभावापि न मे वेद्यत इति च [illegible] विदु[illegible] नस्याकस्माडुपस्थितवीणाद्यभिश्रवनादेः दुःखाभावा

२

गमम त्रारणापि सुखानुभव इति परिहारार्थं । किञ्च सुखाभाव एव दुःखमिति विपरीतं वा कस्मान्न भवति प्रतीत्याप्यनपेक्षत्वादिति वे
द्य विद्यमानमपि विप्रतिपत्या प्रेक्षावान् दुःखशब्दप्रयोगापाधीन प्रतीयत इत्यनवदेवात तदुःखत्र्यापारिहायमपि स्यात् । इत्यर्थः । नि
षेधप्रतियोगिकत्वं दुःखस्याभावरूपत्वाभिधाने त्वनुभवविरोधात्मवतीति वक्तव्ये तर्हि प्रतियोगिनिरूपणाधीनतयानुभूयमानस्याभावरूप
स्यानवस्थाभावरूपत्वाभिधाने पितमानमेतरहूपणे । अपि निवेश एवतवाधिकस्त्यर्थः । ननु भाराद्यातीनां दुःखाभाव एव सुखानुभ
वाभाव इति नातिप्रसङ्गा दिदुःखं साधन वियामस्यापि विं दुःखाभावमात्रमनुभूय तन्नतु तादवस्थ्यं सुखार्थं मन्त्रपानादिसाधनविशे
षोपादानाद्यविवेकानुकल्पविशेषसुखाभिमानइति चेत् ताश्यथशास्त्रे त्यनुभाराद्यभावापि आत्मनस्तु दुःखप्रयोजकः आकाशस्येव मू
र्तद्रव्याभावस्याकर्तर्हि प्रतियोगिनिरूपणतत्वमङ्गतावलं स्वतन्त्रविषयाति । को दोषस्तथा च निपातः बाधकतर्काभावादप्रयोजकत्वा
त् । कथमहम्प्रतियोगीति एवं वा नन्दश्रम व पूर्वपक्षप्रयोजकमित्याह किं चेति । ननु निवर्त्यदुःखं प्रागवस्थानन्तरं भवतीति तदा नन्विदानीं रूपेपि सु

सुख.

विव शूलादि[illegible]नस्यघदात्[illegible]त्यला[illegible]ना इ[illegible]लातावन्मात्रंनतुसुखस्यस्वरूपेणसातिशयमुपलभ्यतासिद्धिरित्याशंक्याहनव ि
वत्यै[illegible]खस्थाल्यालिपिंडु[illegible]शाण्या दृश्यतइत्यर्थः।एतद्दुःखस्यदृष्टयति[illegible]क्लेशावास्तइति।ननुमाभूत्स्वरूपासिद्धिस्तथापि
सुखेतरत्वाया[illegible]हितत्वान्नसातिशयत्व[illegible]भावरूपत्वेनव्याप्तिस्त्वीत्याशंक्याहव्याप्तिःपुनरितीदमिहाकूतंनसुखेतरत्वंतावद्दु
पाधिःसाध्यसमव्याप्तिकत्वात्तथाहियद्भावरूपंतत्सुखेतरादितियद्यपिसाध्यव्यापकत्वमाप्तिस्तथापियत्सुखेतरत्तद्भावरूपमि
तिनव्याप्तिरस्ति[illegible]वादिव्यभिचारात्।ननुसाधनाव्यापकत्वमतिसाध्यव्यापकत्वेवोपाधिर्ननुसाध्यसमव्याप्तिः।न।तथासति
प्रसिद्धानुमानस्योपाधि[illegible]संभवात्तथाहिपर्वतोग्निमान्धूमवत्वात्महानसवदित्यत्रापियत्वेतरत्वमुपाधिःस्यात्तथाधूमवान्सप
द्वितरइतिसाधन[illegible]व्यापकत्वंतावद्दहनाग्निःपक्षस्याविधूमत्वात्तत्रवान्त्यान्निमात्रमपद्वितरइतिसाध्यव्यापकत्वंवाप्सि[illegible]घा
यान्निमत्वान्निश्चयाशयपक्षोपाधिलक्षणमितिवार्त्तिकश्लोकः।एकसाध्याविनाभावेमिथसंबंधशून्ययोः।[illegible]व्याप्तावाविनाभावी[illegible]उपाधि

३

र्थत्वयंय इति सत्तावद्भित्वंयाप्यत्वलक्षणत्वात्यदत्वायायध्याभाववत्साध्यत्वा । विना । विनाभाव्याप्यात्व सत्तउपाधिरुच्यते । यथा सश्यामो मित्रतनय
त्वादित्यहेतौ मित्रतनयत्वद्भित्व त्रशाकाद्याहारपरिणतिर्यद्धकत्वमुपाधिः साध्यस्य श्यामत्वस्याभावेन । विना । विनाभाव्याप्यत्वमत्वादनन्तर्भूत
हिंशिद्धा । नित्यसामान्यवत्वेसत्यस्मदादिवाह्येन्द्रियप्रत्यक्षत्वादित्यत्राविकृतकत्वमुपाधिः स्याद्यदनित्यं तन्नवतितत्कृतकमपि
न भवतीति साध्यस्यानित्यत्वस्याभावेन । विना । विनाभावाव्याप्यत्वादनवरूपध्वंसेव्यभिचारः । प्रागभावत्वसति तत्रासमवायित्वलक्षणत्वादकृत
कत्वस्य प्रध्वंसेव तत्राव्याप्तीति साध्यैवद्कृतकत्वमुपाधितन्निरासायाक्षंमित्युक्तं यं यंस्वरूप्या । रीतिपरस्परं संबंध शून्य । याईद्याप्यमित्य
पद्व्ययइतिसंबंधः ४ स्त्वयसामान्यवत्वसत्यस्मदादिवाह्येन्द्रियग्राह्यं तत्कृतकमिति संबंधस्याविनाभावप्रसङ्गाद्वाद्उपाधि
एकेन पक्षधर्मताहेतुनासाध्यनसहा । विनाभावमतीति चस्वरूपसंकीर्तनं लक्षणं व्यावर्त्याभावात् एतदुक्तं भवति साधनाव्यापक
सतिसाध्याभावा । विनाभाव्याप्यउपाधिरिति । अव्याप्ता । तोनदमपिलक्षणं सज्ञानमनानुरंजकमीश्वरानुमा नश्वरी रित्यलक्षा

पाश्चितसपातादतिप्रसक्तावाद्या न्नुसकर्कैकलापरीतिजन्यत्वयोर्न्नास्तिप्यासिर्व्वाधकतर्काभावादथबाधकः कथं व्याप्तावुपपद्यते ॥
किंव्यभिचारशंका निराकरणेन किंवा उपाधिशंका निराकरणेन नयद्याद्यस्तर्करूपाविलक्षणपरामर्शेन नमतः खदनीयं व्यभिचारादर्श
नेनाक्षणाव्यभिग्रहणात्तत्र बाधकाद्यशंकानिरासः यदिह्यति पक्षदावक्रकापत्तिः उपाधिलक्षणसिद्धेतन्निराकरणेन बाधकस्य
व्याप्तरूपत्वाभिलंसतिवतस्मिन्निरुक्ते तदभावादव्याप्तिप्रतस्थोपाधिलक्षणसिद्धिरिति अन्येलक्ष्मनिरुपाधिकत्वाद्यर्थसाधनसंबंधे वि-
नाना विशिष्टत्वस्वरूपाविलक्षणं सिध्यति। सिद्धे तस्मिंस्तदधीननिरूपणानिरुपाधिकसंबंधाव्यभिचारात् सिध्यतीति तारतराज्ञ ४
यत्वं पक्षेदंलक्षणं साधनाव्यापकत्वे सति साध्यसमव्याप्तिरिति साध्यसमानत्वादिति समतिपक्षा ह्युपाधिरिति च। तदप्यसत्॥
प्रसिद्धानुमाने विपक्षदलस्थोपाधेः प्रसंगात् स्वयंघटोदाहरणं सश्यामत्वादितदप्यसाधनव्यापकत्वात्परिदृश्यमानमित्रतनय
स्थाममित्रतनयत्वध्यशाकाद्याहारपरिणत्याख्या विधुपलभ्यदेशान्तरवर्त्तिन्यापितदनुमाना। नवाहारविपर्ययशंकया व्याप्तिनिश्च

यस्त्वयासति कार्यत्वस्यापि सकर्तृकत्वेन व्याप्तिनिश्चयप्रसंगादिति। यदा पर्मि ङ्काभावस्तथेतादृशी मतिस्तदा शंकिता पापि परिणामाद्यदन्त्रव
वडलांडालिः सर्वत्रमानाना हृदस्थनिर्वीजयापाधिवज्ज्ञ प्रपातसंभवात्तदेवक्षुपाघर्डुनिरूपत्वात्प्रमाणकव्याख्यालिंगालिंगिनोः सं
वंधाविनाभावाद्याप्तिरिति वाच्यतत्वतिष्ठितो। नन्तु तथापि सातिशयत्वेन भावरूपत्वे आयोजकं निरतिशयस्याप्याकाशादेर्भावरूपत्वात्
नसापदेकदेशाद्दूतरपिगाप्तकल्पारसूमवलादिवत्सातिशयस्यापि फिलावत्वान्नच्छदपरमस्याप्यावश्यापि सातिशयत्वापातस्य सिद्धं साति
शायत्वेन भावरूपत्वं। किंवात्मविशेषगुणत्वं तुत्वेद्याखुपपाद्याभावतां द्रुवाणात्कथं स्यमसन्नमतिछनायत्रपेतातदेव। लोके भावरूपत्वं प्रम
ध्यवेदप्यतिदिशति एवं स्थितहत्यादिना। यद्यपि लोके भावरूपं सुखमानंदशब्दार्थः। तथापि वेदस्यथावेडःखाभाववविषयत्वं सुखशब्दस्य
नविषयत्विवाधकसद्भावात्तथाहि लोककार्यं डःखयं पित्रय सुखं दृष्टं ब्रह्मण्येपि तन्न स्थेवेसप्रत्युषार्थत्वप्रसंगात्। मानदस्थे तियोदयानिवा
ध्वकास्यथात्वमिति। परिहरति न तदनिरूपणादिति। अयं भावः कार्यत्वेतावत्सुखस्यानप्रमाणमस्ति साधनापादानाद्युपपत्तिप्रमाणे

१२

मिति वन्नामिथ्यानर्थ [illegible] प्रविहृदयाक [illegible] कारकव्यापारवशान्नवतद्दुःखसदावच्छानप्रसंगः। अलकार्म्यापश्चापिसांतःकरणाद्रि
विशेषप्रतिविंधसावच्छामिथ्याक्रोंगीकारन्नवव्यंजकाभावात्प्रतिविंवस्थितिरपिकाविघातरस्वच्छता विचित्र्यादवयमातिशयत्वप्रतीक
पपत्तेःसापिनकार्यलंगमयति। सुखंकार्यंतु विशेषगुणत्वाद्धद्वृदिति चेन्न। सिद्धत्वाद्धात्मानंतावच्छद्व्येहमितिप्रतिभासगुणत्वेप्रमा
णंदृष्यादिवाख्शिनानात्वंनाविशुद्धचेगुणः पदार्थपंचकव्यतिरिक्तत्वेसतिद्रव्यपरतंत्रत्वाद्रूपादिवदितिचेद्योगांगनासीत्यवसिद्धेः। साध
यिष्यतिद्यात्मनःसुखत्वंगात्तंत्र्यप्रतिनास्थास्तुल्येसुखविषयत्वेनापपत्तेर्व्यधिकरणासिद्धश्च। किंचकल्पितकार्यत्वादिसाधनेसाधारण
कार्यत्वादिसाधनेवा। सिद्धसाधनंवास्तवकार्यत्वादिसाधनेसाध्यविकल्यंतस्मात्कार्यत्वप्रमाणाभावात्तएवं मेज्ञातमित्यादिप्रतिभास
स्यघटाकाशजन्मादिवत्प्रतिभासवदप्रातीत्याव्यपपत्तेःसुखस्यकार्यत्वेनलोकेपिसिद्धं। यद्घडःखसंभिन्नलघुकं। तदपिननलिप्यते ला
कड्ःखनवाह्यत्यादिश्रुतेःस्वस्माद्वाधकाभिरूपणात्स्वहव्ययेपिनावनरूपत्वादानंदइति। बाधकांतरशंकातब्रह्मात्मनावश्याद्दिन

५

9

रागनिबंधनाप्रवृत्तिरनर्थफलमिति न्यायात्ः किंतु यद्रागनिबंधना यापुष्कलप्रवृत्तिः सा तत्साध्यहेतुर्भवति किं विद्धि विषयभोगावरत्वमेवानर्थ
फललेशयाजको तथा च ब्रह्मानंदरागात्प्रवृत्तिरपि तत्साध्यहेतुर्भवति न संसाराय प्रकृतसंसारविरोधित्वमेव मुमुक्षोरागस्येति परिहरति
भेदमिति । ननु ब्रह्मानंदस्य परमत्वे प्रमाणाभावात्परमानंदकामोपि सांसारिक एव सुखविशेषे प्रवर्तेत इत्याशंक्याह परमोदीतिना दृश्य
ववेपतः आस्वादनस्य स्पष्टार्थः । ननु मनोरथमात्रमेतत्स्नानाद्यवसाधनचतुष्टयसंपन्नोधिकारिविशेषस्तथाहि नित्यानित्यवस्तुविवेकस्तावन्न स
भवति तत्कारणाभावात् वैराग्यादिकमपि सर्वथा तावन्नकस्यापि दृष्टमीदृशे सर्वस्यापीति सर्वेषामधिकारप्रसंगः अथ निरधिकारस्य मोक्ष
शास्त्रस्य वैयर्थ्यप्रसंगात् द्विविधाधिकारिलाभेन सर्वाधिकारित्वलसंभवात्तत्राह तादृश एव वेति साधनचतुष्टयसंपन्न एवाधिकारी मोक्षमा
स्त्राभिप्रेतो न सर्वोधिकारं मोक्षशास्त्रं रागोद्यो द्विविधविश्वस्य मोक्षशास्त्रप्रवृत्त्यनुपपन्नस्तथा च श्रुतावेते तद्यथेह कर्मजित इत्यादिना नित्य
नित्यवस्तुविवेको दर्शितः परीक्ष्य लोकानिति वैराग्यमुक्तं शांतो दांत इति शमादयो दर्शिताः ॥ सर्वत्र च फलमुक्तं तथा ॥ कामान्यत्पादनद्वार

टी०

ताममुमुक्षोरधिकारप्रदर्शनार्थं॥ तत्रानित्यानित्यवस्तुविवेकेनाम मानुषानंदादारभ्यब्रह्मलोकपर्यंतानंदानां मनुष्यत्वादिस्थावरत्वपर्यंता
नर्थरूपाणां साधनोपकरणतदाधारचतुर्दशभुवनसहितानां सावयवत्वविनाशित्वादिहेतुना कार्यत्वावधारणपूर्वकमनित्यत्वज्ञानं का
र्यकारणत्वानुपपत्तेरविनाशित्वं निरवयवं नित्यमेकं कारणमस्तीति नित्यानित्यवस्तुविषयं विवेकज्ञानं इहामुत्रार्थभोगविरागस्तु मम
नुष्यत्वादिस्थावरांतानर्थभूयस्त्वादतएव विरक्तत्वात्तदादिब्रह्मलोको तथानंदस्यानित्यत्वात्सातिशयत्वाद्यत्नानुष्ठानजनितायासप्रसं
मेदाद्रोगादिभिःकायादिव्याधिजनितदुःखमिश्रत्वाद्वियोगान्तरकालं बहुदुःखहेतुत्वात्परिच्छिन्नत्वाद्दुःखप्रायत्वान्नारकदुःखव
त्वदर्शिर्थित्वप्यागानरवतीति॥ श्रवणपूर्वकं वर्तमानशरीरस्थितिहेतुभूताप्रतिषिद्धान्नादिव्यतिरिक्तविषयप्रवृत्तिकारणेच्छादि
न्तद्धितिश्चलक्ष्येता विषयाच्छमो नामांतःकरणव्यापाराणां प्रतिषिद्धानामप्रतिषिद्धानामपि लौकिकानां स्वाधिकारनिष्पत्त्युपपत्त्या
सिनां निःफलत्वावधारणपूर्वकं परित्यागो दम इति बहिःकरणव्यापाराणामुक्तलक्षणानां परित्याग उपरतिरिति च वेदाग्ध्या देवका

६

11

मामावा काम्यकर्म्माधिकारनिवृत्तो परिशाषा नित्यानां कर्म्मणां विहितः प्रामानां सत्वशुद्धिद्वारेण विविदिषाफलसिद्धा कृत
प्रयोजनकृष्ण विषाणामेव विहितएवपरित्यागः॥ तितिक्षात्वंनामशीतोष्णादिद्वंद्वानां सर्वाधिकारनिवृत्त्यापादितजीवनतिष्ठेद्दे
नुव्यतिरिक्तानां सहिष्णुता॥ समाधानंनाम क्रमप्रकारेण सर्वथापातापरमेश्वरप्राप्तिविषयभावबलया श्रमणादौ विधिसितश्रवणा
दिविषयमनस्कारप्रतिकूलानिद्रालस्यादिविरोधेनवेत सावस्थानं प्रतत्स्वैः संपन्नत्वं शमदमादिसाधनसंपन्नविद्यमानयदार्थेप्य
श्वेताप्रष्ठकृष्यदेहव्यवहारकार्यापाराधिकाबंधः यथा वस्त्रादीनां पाशादिश्रुखिणा॥ एवमात्यायदपिदेहद्वयव्यतिरिक्तस्य
त्यज्ञातस्य मावच्छस्य भावव्यवहारकार्य्यप्रतिबंधकामात्माधिभूताधिदेवतात्मकोवंधः तस्य संनियमकस्यनिवृत्तिर्मोक्षःतदि
षायद्वा मुमुक्षातद्वान्वा मुमुक्षुत्वं तस्यादिशिष्टाधिकारिसंभवात्सर्वाधिकारं मोक्षशास्त्रमिति भावः किंच स्थूलार्थविषयमयिता
वद्धाश्रेन सर्वाधिकारं न हि विकित्साज्ञानकामा याकरणे प्रवर्त्तते तथापि सा शुद्धार्थज्ञानार्थी चिकित्साशास्त्रे कि मंपाठनरिदमतिसूक्ष्मार्थ

कृ॰टी॰

विषयं न सर्वाधिकार मित्यादि प्रियाह्यानं ने [illegible] मोक्षशास्त्रस्य विशिष्टाधिकारीमत्वत्रस्य वध्यकामितमाद्यसाधन एवप्रवृत्तिस्त्रादि
तद्ध संसारप्रवृत्ति विनिवृत्तोद्धव लोर खलु शि[illegible]कामामी भट्टहनमुपसर्प्यतीति। ता ब्रह्मानीनावरूपानंदो न्फपग मपिन संसारप्रसंगाव
यकश्‍ति श्चप द्वादाषं परिहत्यपरपक्षतोपि प्रसंजयितुं पराक्रममनुवदति पस्येवमपीति कथमित्यत्राह कथंकथश्चात्मदर्शनस्थिति
रितिसंवाधरहितः स्वपरपक्षवदा ध्यानमिशहत्यर्थः। यथादर्शनपूजका यथास्थितयं थदर्शी र्थः विमता प्रवृत्तिः संसारबीजं द्व ७
षनिधंधनप्रवृत्तित्वात्र ब्राह्मणहननादिप्रवृत्तिवदिस्फक्केदेलसिद्धिं शंका। तन नतत्र द्वेषादिति। बद्ध दार्थसाधर्म्य विधर्म्यपरिणाव
नाजनितसंसारानित्यत्वादिज्ञानजन्यद्वेषा। मिथ्याज्ञान हेतुकोनिष्टत साधनविषयस्त्र द्वेष इति विलाप्यात्तासि द्धा हेतुरित्यर्थः
रागनिवंधनं प्रवृत्तित्वादित्यप्यसिद्धा एवतर्हि हेतुरित्याहस्त्र वा पितर्हीति हिरण्यगर्भपर्यंत कर्मफला आनंदस्या नित्यत्वादिदा
षद्दर्शनं परमार्थदर्शनं तन्निदानकारणं यस्या तनुपरमानंदेच्छया प्रवृत्तिरित्य निरागादेव प्रवृत्तिरित्येकं वर्तितव्या ऐक्यादि

त्याशंक्याहन्वीक्षामात्रमितितत्प्रमाणोक्तसारिलौकिकसाधनविषयावेतो वृत्तिरिच्छा मिथ्याज्ञानाहेतुकासेवनाता वृत्ती रागादृत्य
र्थः। रागस्य मिथ्याज्ञानहेतुकत्वमासोक्त्वा इच्छयति अतएवेति अविद्यास्मितारागद्वेषाभिनिवेशाः क्लेशा इत्यभिधायाभिहितम
विद्याक्षेत्रमुत्तरेषां प्रसुप्ततनुविच्छिन्नोदाराणामिति। अस्यार्थस्य व्याख्यामर्थः संक्षेपतः अविद्यादितत्रं प्रसवभूमिरुत्तरेषामस्मिता
दीनां प्रसुप्ततनुविच्छिन्नोदाराणामिति विग्रहः तत्र प्रसुप्तिर्नाम चेतसि शक्तिमात्रप्रतिष्ठानां भावः प्रसंख्यानवता
हि दग्धक्लेशबीजस्य सम्मुखीभूतेऽपि विषये नैषामभिव्यक्तिरस्तीदग्धबीजानां प्ररोहवत् तनुत्वमुच्यते प्रतिपक्षभावनोपहताः हि
क्लेशास्तनवो भवन्ति तथा विच्छिद्य तेनतेनात्मना समुदाचरन्तीति विच्छिन्नाः यथा रागकाले क्रोधस्यादर्शनात् विषयेष्वलब्ध
वृत्तिः समुदाचारः सर्व एवामी क्लेशा अविद्याभेदा एव विपर्ययकाल एवोपलम्भादिति एतेषां स्वरूपमुक्तम् अनित्याशुचिदुःखानात्म
स्वात्मख्यातिरविद्या .... तदाह मायापिंडवत्संक्षेप इत्यादि अस्मिता सुखदुःखसाधनेषु ......

प्र॰टी॰ - तस्माद्धनजिज्ञासा ॥ छ ॥ सर्वस्य परमात्मा श्री[illegible]वं भूरूपास्यमिति सोऽभिनिवेश इति यस्माज्ज्ञाना निर्बन्धन[illegible]लादि [illegible]सिद्धत्वाज्ज्ञाव

रूपानंदात्मकपरमेश्वरेन संसारं यतः तस्मादिकपरमेहारः एवमानंदपदं व्याख्याय आत्मानमिति द्वितीयपदं व्याख्यातुमापातनिकां करो

तिब्रह्मेति वर्तते किं वानंदरूपब्रह्मणोऽभिन्नत्वाद्यायं परमात्मानंदस्वभावः कुतो ता[illegible] इत्यत आह तत्त्वमसीति प्रत्यगात्मा भिन्नो वि

परमात्मा अनानंदस्वभावो [illegible] यथा शुद्धबिंबादिन्न प्रतिबिंबं न शुद्धं तत्राह न खल्वानंदात्मन इति एकस्यैवानंदरूपत्वा

न्नानंदरूपत्वविरोधात् प्रतिबिंबमपि [illegible] शुद्धमेवाशुद्धिरूपाधिगता[illegible]मादेवावभासत इति भावः ॥ ननु जीवस्यानंदात्मक

त्वे सिद्धे सति दं सर्वं सिध्यति [illegible] सिद्धमित्याशंक्याह जीवस्येत्यादिना ॥ ननु किमिदमानंदत्वं साध्यते किं वा [illegible] मिद

तिवाच्यं ननु न प्रतिज्ञा विकल्पमर्हति जातिमात्रत्वात्तथा वा [illegible] साधर्म्यवैधर्म्याभ्याम् [illegible] जातिज्ञानमवलंब्य प्रत्यवस्थान

आतिरिति न प्रतिज्ञार्थस्य संभावनाया अपि [illegible] रतडकं संभावितः प्रतिज्ञा [illegible] साध्यं नहे[illegible] तथाह [illegible]

सध्यत्वेन व्याहतत्वमिति । तत्र न तावद्वाद्याजातिव्यक्त्यादिर्दास्यपामानप्रसिद्धमकार्यत्वगुणत्वाभ्यां अवाच्य तत्र यद्यस्या वदेतदेव स्माधप्रतनय
कार्यत्वगुणत्वसमुच्चयस्यातिप्रसंगेनाव्यथापि किंचिदयस्यैकरसंवितन्यात्मकं सुखं विज्ञानमानन्दं ब्रह्मेत्यादिश्रुतिसिद्धं कथंतं प्रतिसिद्धवस्तु
मान्यविशेषत्वावच्छेदकीकृत्य विकल्पकलंकावालेयाव कल्प्यते न तुमिहाला केजातिव्यक्तिभावः । तन्मसुखं मित्रसुखं कलत्रसुखमिति
काकारप्रत्ययवमर्शाद्वाच्छि मीरित्यादिवन्निरुपाधिव्याप्तिभेदात्सिद्धेरेकाकारप्रत्ययवमर्शद्वाकाशाद्यविवक्षयाकोकानिवंधनत्वेनाप्य
पपन्नेरितिनचाद्यं हृका शामता काशहत्यादेकारप्रत्ययवमर्शाज्जातिव्यक्त्यादिषु भावप्रसंगात् आश्रीह थाक्षो कपमानेय नदिमादिव दका
कारपरामर्शोच्यक्षोकपनिवंधनत्वादितिचेदुच्यते तश्चे सहाविषयकौ कौमानच्यामनुमानं विमतं सुखं पातो द्वितीयं स्वववच्छेदाकापर
गामंतरणाप्रकाशमानत्वद्बाधदेवं तद्देवं यथाकाशं तवेदं ततष्व थेतितस्मात् दुःखत्वव्यक्त्या वदस्य प्रकाशमानत्वात्मत्वववेव प्रति
ह्वार्थमनुतथापिपरमप्रीतिविषयत्वे परमप्रेमास्पदत्वात् अस्ति ह्वाह हि त्विरित्याम् संवादहि नवाप मासि दुःखत्वादिनान केवलं लाकान्तुमव पप्र

16

नटी०

माणमात्मनःप्रीतिविषयत्वेथोपपत्तिरपि। स्वशेषत्वेनतुअविनाशित्वादद्युपादानानुपपत्तिरित्याह कथमपरथेति नत्थानंदार्थीनां किंकाःउ

त्रादिकमुपाददातितत्वात्मार्थतातानामात्मा प्रीतिगोचरइत्याशंक्याह नोत्वल्पानंदमपीति सुमककार्मा पश्चा वित्तविषयविशेषसंपृक्त

ज्ञानितात्मसुखस्याभिव्यंजकत्वेनतस्यायामुदाहारिणी॥ प्रीतिशब्दपर्यायावेता ष्टत्तिर्ह्यो किंकायानंदमन्यत्तातमपि नस्वरूपतः प्राथय

तेकिंतुस्वशेषत्वेतन्न्यथा स्वासिद्धलाभावस्तुस्वस्यस्वरूपता विशेषाणांवानस्वपरानंदाधारविशेषः प्रसधेतयदानन्दस्याध्यात्म

शेषत्वेतेवप्रियत्वंतदाकिंवक्षाच्यंतस्यायतेऽनुवादोतस्मात्सर्वस्यात्मार्थतायेवप्रियत्वाद्यात्मनः पुनरन्यशेषत्वान्निरतिशयः प्रीत्या

स्यदत्वंसिद्धं उक्तेधिकातिप्रमाणयतिभवतिवाधातिनन्तुश्रुत्यात्मार्थत्वेनसर्वस्यप्रियत्वमुक्तं मैत्वात्मनो निरतिशयंप्रियत्वंतत्रा

स्य स्वयदर्थमिति एवंस्वरूपासिद्धिंपरिहृत्यप्रयोजकत्वंशंकातन्नवश्चैत्वेवमित्यादिना परमानंदरूपत्वादात्मा वपरमप्रीतिगोच

रत्वात्मवतस्थानरकादिवदिति विपक्षबाधकंवक्तुं परिशेषमात्मातानुत्थानेनतावदित्यादिना आत्मनःप्रियत्वंदुःखंतस्मा अन्य

१

17

त्वेनोपचरणीयत्वेन दुःखाभाववत्यासुखेसाधनतया वामामृत्युथापि सुखमात्रत्वेन न सवत्तुक्ता ।तास्य परमानंदस्वभावत्वमित्यर्थः
क्यात्सुखागावराघपेक्षा इति लौकिकसुखविषयाम्लेच्छः मकाशाद्यायमतिशयोपपतः प्रमासमुखाधिक्यव्यासेद्धश्यते
सार्वत्रिमासिस्थाने द्वितीयतो गतानिरतिशयायमात्मनि प्रमानतिशयानंदरूपतासिनात्मन्यवसान्तमा न्विकल्पत इत्यप
पेतुर्थमित्यव्वयः कथमात्मविषयस्य प्रेम्णो निरतिशयत्वमित्यंतो विशिनाष्टि सकललौकिकसुखप्रेमातिशायीति सकललौ
कलौकिकसुखप्रेमातमतिशेतेति कस्मयवर्तत इति तत्राह सर्वस्य सोपाधिकत्वादात्मविषयस्य प्रेम्णो निरुपाधिकत्वा
दित्यर्थः ।आत्मा वा कथमनतिशयानंदरूप इत्यत आह सर्वानंदातिशायित्वेनातिसर्वानानंदानतिशेत इतितथोक्तस्य परमा
त्मनो न कोप्यानंद आत्मनमतिशेते इत्यर्थः ।एतदुक्तं भवति यत्र यत्र सातिशयः प्रेमा तत्र तत्र सुखातिशयोपाद्दृष्ट आत्मनि
निरतिशयायं प्रेमा निरतिशयानंदस्वभावं बोधयतीति ननु दुःखद्वेष्टमपि कामयमानस्य कश्चित्सुखलभ्यतेतः प्रियत्वं

व.टी.

ऋतं ऋतकरां प्रवन्नमस्तेमानतिशयानंदम् प्रतीतिरुच्यते तदपि प्रियत्वञ्चैव साधकं न हि कश्चिदप्रियं दुःखं सहते तस्मात्म
नः प्रियत्वादेव तत्सद्भावमसहमानान्तगर्द्विशति इति संता छायातपौ त्विमिथ्या रश्मयः किंवा जीवा इत्यत आत्मनः छायार्थं जीवात्मप
रमात्मनोर्भिन्नास्वरूपित्वहृद्धर्मार्क्रांतत्वाद्यायद्वित्वधर्माक्रांत सतताभिन्नकाहिन भवदभ्नादिलक्षणावहटिकाभेद
साधनमसिद्धसाधनं पारमार्थिकलक्षसाधनेऽयमात्मा ब्रह्मत्यादिश्रुतिविरुद्धत्वादिवासम्पयापदिष्टत्वं प्रातिबिंबादिष्वनेक
तिकत्वं व्याकमिवाते प्रत्युत भासंवाह किं यजीवाः परमात्मनश्चेतिन सन्ध्मानं ते श्रुत्यनुग्राहकतर्कविशेषस्य वा बंधकृति
कृत्वा तु पर्यत्यायधालदर्भवावेदयतिसत्यमनाद्यनिर्वाच्याविद्यासिद्धभेदस्य वादेनाभेदएवतात्पर्य त्रिवक्तुपाथर्या
वा रद्धितीयाद्धिरयमितिवपासासादृश्यपार्थेनाभिद्यावेनास्थयालौ देवताभुपास्त इति भिदंनाद्य भेदतात्पर्यं प्रावान्नञ्च
तिविरोधः ननु यद्यपी श्रुयादभिन्नौ जीवात्थापि परस्परं विलक्षणभावावेवेति पूर्वोक्तमाशंक्याह परस्परं वेति एवं श्रुत्ये

१०

19

कमित्यस्यायमर्थः विमतं सर्वं सकर्तृकं विवादाध्यासितत्वाद् घटवत् रूपग्रहणसाधनं चक्षुरादि उपदेवंतद्देवं वत्यत्ययवाध्यविवादपदं तथा वेदं तत
स्वयोनि विमतं सर्वं स्पर्शनेन्द्रियं विवादास्पदं स्पर्शरूपग्रहणसाधनं स्पर्शनेन्द्रियत्वाद् देवंतादि वंदथोऽन्यत्वेवाध्यविवादास्पदं स्पर्शनेन्द्रियमि
त्यादि प्रयोगाः कृत्यमितिनात्र तत्र तत्कामो पार्जितलक्षणा धिरिति वर्तितमन्यत्र नर्तनालागायतनत्वाभिमिन्द्रियत्वं वाह्यत्वाह्यकर्मेदमिन्नात्रत्ये
व नागसाधनं वैशविष्यति विपाद्यवाधकाभावाद् धायाजकदृत्याशंक्याह विपर्यय इति अयमाशयः अनतावदयमात्मा सकलशरीर
व्यापि वेदनानुमेयानानुपपत्तेः प्रसंगान्नापि मध्यमपरिमाणो निरवयवद्रव्यत्वात् अत्र अणोः परमाणोः परमाणुपर्यन्तं आकाशवत् सर्वगत
श्चानित्य इति स्फातिशुसाविकाः परस्या विमतं नित्यं विवक्षितकल्पयतिकल्पयत्यभावेकामितिन्यायात्मनि विकेनसर्वेषां मन्यमानत्वाध्यपप
तावाह्यवात्मपि दकल्पते गोरखामव वाधकं यथा वा आशयस्य कालं पिकर्णशष्कुलीमध्यावच्छिन्नं नभः श्रोत्रं तुल्यमयवस्तु यथा वा दिशापक
श्रोपिप्राप्याद्विपवस्थानाद्विप्रयोगानापाधिकामेदाद्व्ययथावाकालस्योकत्वेपितुहूर्तयामामासवर्षादिव्यवहारावाकल्पितामेदात्म्यहता

श्री॰ प्रकपेयततोधि विष्व इहैसादिना विष्याती तिनन्न सर्वशरीरव्यापात्मन एकत्वे ऽनुसंधानेन न भवितव्यं न चोपलभ्यते ततो भिन्नो पदेशतिश
रीरमात्मानहत्याशंक्याह अननुसंधानं विति एकःस्थजीवान्तरगतवेदना नन्नुसंधानमोपाधिकमदेवाश तापपन्नं न विष्यातिनतद्वाश
वादधमाधिकं पथ्येकस्मिंछरीरे माकुरे कालोपि शिरोवच्छिन्नात्मप्रदेशगतवेदनानुसंधानं पादावच्छिन्नात्मप्रदेशस्थानभवति वि
शिष्टानां भिन्नत्वात् तद्वदित्यर्थः ननु व्यथ्येकस्मिंछरीरे स्वरूपाख्येक वाल्यादावभावदना शिरसि भावदनानुसंधाने दृश्यते तत्रथह
पि विशिष्टानामनुसंधानानां वैपिश्च स्वरूपावादकं तद्वदनुसंधानतन्न भवितव्यमवास्थवस्वरूपस्यात्तसंधानं सर्वसाधिता ब्राह्मण इति वि
तार्हि यथापादतलल ग्नसंकंवटकस्फोटनाय करव्यापारादृष्टत्वात्तथस्यापि देवदत्तवेदनापरिहारायप्रदेशादिश... प्रवृत्तिप्र
कार्यस्यादित्याशंक्य इदपरमेश्वरस्य विति एकस्मिंछरीरे स्वरूपस्यात्तु... वेदनापरिहारप्रयत्नः परम
श्वरस्य सर्वाध...ख्यालोक्कवान् वेदनापरिहारायप्रवृत्तिसांकर्यमित्यर्थः नन्वहर्वसर्वाणि शरीराण्येकस्थैकदि लोगायतनानीति

२२

21

प्रतिज्ञातं किमिदमुच्यते नैकस्यानुसंधातुर्लाभात्मीति नायं दोषस्तत्रापि सुखदुःखादिव्यापिविशिष्टयोः करणयोः स्वरूपेक्षस्यैव
प्रमाधतानस्य वा विक्रियमाणो रूपात्तथा च श्रुतिः एको देवः सर्वभूतेषु गूढः सर्वव्यापी सर्वभूतान्तरात्मा । कर्माध्यक्षः सर्वभूताधिवा-
सः साक्षी चेता केवलो निर्गुणश्चेति सर्वभूतान्तरात्मनः साक्षित्वं केवलं दर्शयति ननु विशुद्धमिदं पौरुषं स्वरूपं न भवतोऽहंकृतवतीति
न्तिदद्ववदातं शुद्धस्वरूपाणामपि प्रतिबिंबानां रूपाणां दोषमलीमसत्वदर्शनाल्लोकवद्ब्रह्मस्वरूपाणामपि जीवानामेतत्कारणाकपाधोला
कलत्वं भविष्यतीति यदा विविशिष्टद्वाराद्धस्वरूपस्यैव लाभ इति मतं तदापि न दोषः एकशरीरसमाश्रितत्वेनैकस्य तत्राधिष्ठेयत्वेनवकर ॥
धापापारंमपत्तेर्नान्यत्र तद्दशावाप्तत्वाद्यनेकलिंगसंततिविशिष्टद्वारकप्रतिनियतानेककर्मत्वाच्च न सांकर्यप्रसंगः । इदानीं प्रतिनाम
मानलाल्कालिदस्यतातिकाशपराकारातिकिं चेष्टादिमान् ननु स्वशरीरसमवेतचेष्टासमानचेष्टां तद्दर्शनात्परशरीरेऽप्युत्पत्तिलाताव
दत्तमीयत्तिमवात्तभीयं ममनोनाहमित्यनुमीयते कथं यथालतथानात्मीयततदा निरात्मका निर्देहां तदा तिरस्कः । यद्यनुमानसंदे

टी

१२

दिग्राहकत्वया तानुमीयते तस्याप्यग्राहकत्वमपि तानुमातुं शक्यते वेष्टायाश्च समानत्रलिंगत्वेन विपरीतानुमापकत्वात्प्रतीतादयल दो
नुमायतेन लोदः श्रुमानस्यापि सीनलानवानुमयत्वादवलदोदहस्यतिरिक्तानुमानादीव्यभिचारावनवत्वनुमानेन प्रति त्या गिसाद्धे
प्रत्यक्षेणवतातालदः तथावैवपि दानवामानविलाधइत्याहनवाक्षुष्मादितिपरशरागमनश्चात्मनः परप्रत्यक्षत्वंनास्तिप्रत्यक्षाप्रत्य
दोषुगाधर्मिस्थस्य प्रत्यक्षत्वं नोपपद्यत इत्याशंक्यापिदानीं प्रत्यक्षत्वमंगीकृत्याह उपपन्नो वेति प्रत्यक्षाप्रत्यक्षानुमानधर्मिस्थापि लिङ्गस्य प्रत्यक्ष
त्वोपपत्तावपि उक्तानुमानाप्रतिपक्षत्वान्न विरोधः प्रकृताविरोधिमत्वामेव कुतः पूर्वकालिकबाधाभावलक्षणस्य तात्कालिकत्वप्र
त्पत्तीकर्तुमशक्या बाधकत्वमानसंबन्धाभावात् ग्राहकत्वात्प्रत्यक्षस्य एतदुक्तं भवति यदि प्रत्यक्षेणापूर्वकालिकबाधवैदुर्यनामताति
कत्वमालक्ष्य ग्राह्यत तदानन्विबाधेनुमानस्य तद्विरोधाद्धाङ्वेदप्रामाण्येन वसत्वदर्शीति नन्वप्रतीयमाना न लिप्यदियदि कदा विद्वाध
श्यात्त्वर्के पल ल्लक्षणबाधोपलब्ध्या तेन प्रदत्ता बोधसीयत इत्याशंक्याह नत्वकालो तत्कालिकत्वे तीति नतावदनुपलं भ[illegible]त्वात तदवाय निश्चाय

०23

तिषसंगा२ किंतु योग्यत्वे सत्यनुपलंभान्नवकालांतरयोर्बाधइदानीमनुपलब्धेर्योग्यायेतयोरयोग्यत्वे सत्यनुपलंभात्स्वतीप्रमाणेन
दृश्यार्वकालिकबाधाभावो निश्चीयते इत्यर्थः तस्मात्सत्यत्वेनाभावप्रमाणेन वा तात्त्विकानदाग्रहणान्न तद्विरुद्धमनुमानं ननु यद्गृह्यं वि
मृता नित्यं पदार्थग्रहणं वा नित्यग्रह इति प्राभाकरा अत्राहुः न च स्वरूपमावति साफस्य अप्रधान्यत्वे सत्याकोदोषरकः प्रतियोगी स्वरूप
त्वेवानित्यत्वं तन्निरूप्य स्वप्रमाणत इत्यत्रोच्यते तन्निहीत्यादि मात्रतास्य निरूपणं स्वरूपमुच्यते तदेव स्वानित्य मनान्यसापन्नः प्रतीय
ते ता निरूपाधिकविरुद्धधर्माक्रान्तत्वान्नित्यस्वरूपयोरैक्यं भवतीत्यत्र कोऽन्तरमाह किंवाभिमत इति अतं तात्पर्यं यथैकपदं
सामान्याधिकरण्यवर्तितयाश्रयादिदं विशेषणप्रयोगात् यथा दंडादिपदं उपलक्षणप्रयोगाद्यथापाचकादिपदं नतावत्स्वरू
पनित्यादिवाद्येनं तत्रपक्षे इदानीमुपाधिरंशकं नत्तराततरद्रिति प्रायपक्ष्यव्यवहारप्रवर्तकः मतव्याप्याधिरिहापीतरसमात्रावा
पाधिवशाद् २८ प्रभवात्मानमवति प्रत्यक्षात्प्रत्यक्षस्यापि धर्मिनाहृष्टवनस्पातिपयादिवदिति चेत्तत्रासिद्धो हेतुः स्वरूप मदनावानीमेव ४६

अ॰टी॰

नन्विन्द्रपदस्य महत्त्वविशिष्टेत्यातात्पर्यः॥ एवं तर्हि निबिडस्यापि कदंबकस्य रूपं लेदिदृत्यायाह तं तथा वसतीत तरतरतासावेवसत्येव लिदर्थतद्ध
प्रा।मस्मद्दत्तोक्तवप्रा।सरत्वयव्यातिरिक्तान्यामितनातरतासावएव लदोह्म नवनासापिध्वमावणवपरस्यताममूदप्रायतीतर्भेमतावध्वताव
स्वथासातितत्तोमि केवलस्यसावः नाप्यकस्तत्तरतासावावालेकषांध्वसावइति समीचीनं पश्यत।तस्मादध्वसाव इतरांतरतरतासावाम
दृश्याच्छ्वयोएवं सत्यपतापि लाताप्तवतीत्याह तथामतीत्यादिना।ननुरादाहा।शिर इतिवस्ध्वसावालादवादि।शाश्वताविशाध्वसाव
संबंधावनाप्तोपरवारिकोमविष्यतइत्याशंक्याह नवाव्रति।तस्माद्धस्वस्पध्वसावसाधानुपपत्तेः प्रत्यक्षाप्रत्यक्षयुगमध्ये संबंनासि
द्धमितिप्रत्यक्षलाद्रुपपत्तिरिति द्विषकमित्याह इति सर्व समंजसमिति॥ ॥ पूर्वोक्तात्सम्लदनिराकरणपरतया।स्मत्पालदमितिपदं व्या
ख्यापदातेसजातीयविजातीयस्वगतभेदरहितधेलदनिराकरणपरतयातदेवव्याचष्टे।प्रश्रयवत्यादिनाननु यथेह घटत लघ
टोनास्तीति।अधप्रध्वंसव घटः इतिधियाततथा ब्रह्मणि नास्तीत्तं निविडमन्यत्रापीति नसर्वभेदनिरासासिद्धिरित्याशंक्याह।नव

१२

25

ऽस्ता। धिकरणस्पृति। सदेव सोम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयमिति प्रागुत्पत्तेः सद्वस्त्वेकमवधार्यते हि ततद्बुद्ध्यो प्रजायेयेति च्छतितस्ये व
धारणपूर्वकनं ऊर्द्ध्वपार्ष्णिदर्शयत्यतस्तत्तात्यन्ता नानाभूतस्य सङ्गावानुपपत्तेः तत्र निषिद्धं कथमन्यत्र भवेत्। नो खलु स्वप्नावत्तु इन लाभकारणे
दिघ्वस्न इष्टाहिं विद्धमन्यत्रास्तीति भावः। ननु नेह नानास्तीति ज्ञानाकारणेन नानात्वं निषिध्य तेन ब्रह्मणि नानाभूतं कार्यमिति तस्मादद्वाहृतिप्र
कृतस्य ब्रह्मण एवम समीपवर्त्तिनः समाकर्षयाव। किं वनताव ज्ञानाकारणसामान्येन नानात्वं निषिध्य एकत्वान्नापितादि शेषपरमस्य राय
नतस्यातिरेचयोगो भीतस्माद्याघप्रसंगात् किंच नत्यविशेषश्चातिथ्याकोपप्रसंगा। यथातिपन्नङ्कितम्पंचतत्त्वशेषाविलयपरस्व
मिवसमाश्रयणीयं ननु पृथिव्यादेः कार्यत्वमसंभाव्यमानं कल्पावा कथं प्रतिपाद्यते धृताब्रह्मणः सप्रपञ्चजगत्कारणतायाश्रयोपनिष
प्रसिद्धत्वादित्यसंवद्धं प्रेतमाणोत्तरणापि संभाव्यमानत्वात् तथाहि पृथिव्यादिकं कार्यं सावयवत्वाद्घटवत् यथा घटादि सावयवत्व
मिद्यप्रयोजकमिति चेन्नानाविकल्पानुपपत्तेः तथाहि किमिदं सावयवत्वं नाम किं सप्रदेशकद्देशवृत्तित्वं आहोस्वित् सावयवफलकत्वा प्र

न्या.दी. पक्षीवकत्वं किंचविपक्षवाधकमूलकत्वं तत्र ननु तावत्सपक्षैकदेशवृत्तित्वं धूमादावपि सपक्षैकदेशवृत्तेरप्रयोजकत्वप्रसंगात् अथाशेष
सपक्षव्यापकत्वं हेतुमत्त्वं विपक्षव्यापकत्वं तदप्रयोजकत्वं तदपि परिभाषामात्रं व्यापकत्वस्य व्याप्यविनाभावित्वेन प्रयोजकत्वात्
न च वाह्निनाविद्यायांसावयवत्वं कार्यत्वं यत्र विवर्तीतिवाच्यं तस्यासावयवत्वेन निर्विकल्पकमथकल्पाद्यथा तथा अपि कार्यत्वप्रसंगात् अत्र
यपरव्याप्यपक्षीवकत्वमप्रयोजकत्वमिति तदपि न साधुव्याहततपरस्य पक्षव्यापिसाध्यव्याप्यनव्याप्यपपत्तेर्यस्य हि परव्याप्यधीनाव्याप्ति
देवपरव्याप्यपक्षीवकत्वं च यथा हेतुमत्त्वं कडकत्वं न हितव्यवृत्तमानेनापक्षेणवह्निनाव्याप्तिरविनाभावेसावयवत्वं तत्र कादाचित्कत्व
निरपेक्षव्यापकार्ये सनव्याप्तिर्निश्चितुमशक्यत्वात् तथापि सावयवत्वं कार्यत्वानुमापकमप्रयोजकत्वमिति तथाहि दृष्टवत्पराव
स्यविरतत्पुपनात यज्ञादिविहायादकार्यत्वनिश्चयानुपपत्तेर्हि पूर्वापरत्वावच्छिन्नत्वं कादाचित्कत्वं परिच्छेद्यं तावत्तावत्पक्षत्व
धर्मस्यत्वमप्रयोजकत्वं तदपि नद्रव्यत्वकार्यत्वाभावे सावयवत्वस्यैवानुपपत्तेरभावादिति सावयवत्वं च यथा घटादेस्तथैव क्षित्यादेरपि

१

उपवर्णितमिति तन्निराशाय विकल्पानवकाशः॥ तस्य कार्यत्वं व्याप्तिमध्यमपरिमाणवाद्यद्रव्यं यथा घटादि सिद्धं च व्याप्तिमत्त्वादि महाभूतचतुष्टयस्य
कार्यत्वे तच्च नास्त्यतो वाद्याकाशाद्यापि तत्सिद्धमिति किंचाकाशजनापत्तेर्गुणाश्रयवाद्याद्द्रव्यं तद्द्रव्यं यथा घटादि। न चासिद्धं शब्दस्य गुणत्वं श
ब्दो द्रव्यं सामान्यादिमत्त्वे सति इन्द्रियसंबंधेनोपलभ्यमानत्वात्सट वदित्युक्तमानान्नरूपादिष्वनैकांताद्याप्तालक्षणसंबंधस्यापरमाणुश्रयत्वाद्गुणः
सामान्यवत्त्वे सति स्पर्शवद्वाह्यैकेन्द्रियग्राह्यत्वात् सद्रूपादिवन्न द्रव्यं संज्ञावितमानांतरेणाकाशादेः कार्यत्वे शक्यत एवं रूपापि ब्रह्मणः
समस्तजगत्कारणत्वं हापयितुमित्यलं॥ ॥ सर्ववादीष्टापत्तिप्रायमाह। प्रतिषिद्धेतरेति। प्रतिषिद्धेतरासामान्यं येयस्यप्रावीनस्यप्रत्ययसारादस्वाद्धिर
प्रलयावीनं प्रत्यक्षादिसापेक्षं यदा प्रमवाक्यं तत्कथं प्रत्यक्षादिगोचरत्वेऽदमप्यबाधित्ततेन कथंचिदित्यर्थः। श्लोके न पदिष्टमितरार्थस्य तत्त्व
प्रतिपादकताभावान्तरत्वतत्परात्तत्परत्याः विनियोगेनतत्परत्वं च तद्विपर्ययं तथा यद्यपि प्रत्यक्षादिसिद्धपदपदार्थतत्संबंधसाम्येदमागमवा
क्यस्तस्मात्तथापि प्रमितोऽनिष्पेदित्सुरतिदर्शनादुत्सर्ववाधकत्वं यथा नायं सर्प इत्याप्तवाक्यं प्रसक्तप्रतिषेधरूपतया प्रसंजकत्वं प्रत्य

28

प्रमाणप्रमाणफलत्वेनोपपिता नेत्याक्षिपति परत्वाद्बाधकत्वं तद्युक्तं पौर्वापर्ये पूर्वदौर्बल्यं प्रकृतिवदिति । पूर्वो बाधश्च नात्मनि तु
न्नरस्यादिति सिध्यतीति वा । किं च प्रत्यक्षादेरुपजीव्यतया प्राबल्यं वितविचित्रदोषवत्त्वादागमवाक्यस्य बाध्यत्वोपपत्त्या निरस्तसमस्तदोषाशंकत्वा
द्बलीयस्त्वाद्बाधकत्वं युक्तमित्यर्थः । न च प्रत्यक्षवाक्यानाम् अद्वैते वृत्तिः कृतावगतेः । तदुपक्रमोपसंहारैकरूप्याभ्यासापूर्वताफलार्थवादोप
पत्तिलक्षणैः षड्भिस्तात्पर्यलिंगैरिति भावः । तथा हि छान्दोग्ये सदेव सोम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयमित्यद्वैतप्रतिपादनेनोपक्र १५
मः ऐतदात्म्यमिदं सर्वं तत्सत्यं स आत्मा तत्त्वमसीत्यद्वैतप्रतिपादनेनैवोपसंहारः । ततश्चैतदात्म्यमिदं सर्वमिति नवकृत्वोऽभ्यस्यते । प्रमाणा
न्तरानधिगतमेकसत्यज्ञानानन्दप्रत्यग्भूतब्रह्माद्वैतं प्रतिपाद्यत इति । तरति शोकमात्मविदिति फलं च तत्सन्निधौ व्याख्यातम् । इष्टप्राप्त्यर्थवादश्चा
पादीयत । तज्जलानिति युक्तिश्च । एवं सर्वोपनिषत्सु तात्पर्यलिंगानि द्रष्टव्यानि । तात्पर्येण प्रमाणान्तरावितथा प्रत्यक्षप्रतीता धर्माः सकलं शक्त्या तिरिक्ता
शब्दधर्मस्य श्रुत्वा विधेयं प्रधानं बुद्धिफलत्वापि तत्प्रधानार्थान्तरं बुद्धिफलत्वमवान्तरं तात्पर्यगम्यागात् । इह न वाक्यस्य दर्शितोऽयमात्मा सम्बुद्धिक

र्त्तव्यत्वाफलत्वाविरोधेन गोदोहनकर्त्तव्यताफलत्वं नित्यपाधिकारे चित्तशुद्धिफलत्वं महातात्पर्यं यथा गोदोहनवाक्यस्य दर्शपूर्णमा
समृद्धिफलत्वं यथा वा सगुणोपासनवाक्यानामद्वितीयब्रह्मप्रतिपत्तिपरत्वं ॥ न चैवं तात्पर्यद्वैतेऽर्थद्वैते वाक्यभेदः स्यात् ॥ अनेकार्थस्य
पि वाक्यस्यैकत्वोपलब्धेः यथा जनपदोरेतात्पर्ये दोषपरत्वं तथा हि निधिर्कं मा नेष्ट्रापाणा इति निषिद्धव्यहृता ॥ संबंधसाना हिरकालस्य
का मिश्रपरित्यागो पच्चाप्रवृत्तिफलभेदाद्रतात्पर्यभेदो लोक एवं वेदे पि नंदितध्यातवक्षश्च वाक्य तथा त्वा दिति ॥ ॥ ह्यर्चमागम
वष्टातेन भेदतोंतस्य तत्वोशप्रतिपिच्छेदानीमव्युत्पन्नानांपितसाधनं शुकरमित्याह अत्राद्वैतेति विश्वस्यता त्विकत्वागतत्त्वस्य शून्यत्व
मवाधाद्वैतश्रुतेर्नाव्यातन त्विकं प्रातिभासिकत्वं दायञ्जवा याथात्मप्रतीतिपराहत्यपनयापता त्विकत्वं प्रपञ्चं रज्जुप्रगाधपेक्ष्याता त्विक
त्वेतोनाश्रीतिसिद्धसाधनंस्यान्नावृत्त्यर्थमाहस्त्वोतरिति नन्तु विश्वाद्वैतसाधनप्रवृत्तानसर्वस्य पदानि ज्ञापाल्प्यपमाभात्र कथं तद्दकाद
शब्याकाशस्य दृष्टान्तत्वे नोपादानमित्याशंक्याह अत्रत्वप्रमुद्धायस्य संदिग्धसाध्यतयेति विश्वात्मनस्तात्विकत्वात तद्भिन्नत्वे हि

फ॰टी॰

वानतिप्रैयं तत्र सत्ति प्रकारांतरं छेदे सपक्षवादेन प्रमाणतथा। पक्षमं तं हि न सत्ता घटो टाक्षपाधिक छेदे विहाय पक्षगततालिकात्वद
शून्यत्वमेकव्यक्तिवात्पक्षपाप्यादित्यर्थः। तदुक्तं यत्र लौकिकपरीक्षकाणां मतिसाम्यं स दृष्टांत इति। यथा पृथिव्या इतरादिभेदे विप्रति
पन्नमीमांसकं प्रति त्वदकादेशघ्नजन्मविनाशवत्त्वेनोत्पत्तिसंप्रतिपन्नैरितरस्यापि तथा दृष्टांतावष्टंभेन पृथिव्या इतरभेदे गगनादिवारत्वा
दित्वं साध्यते नैयायिकादिभिः। यथा वा महाभूतैकदेशघ्नघनत्वस्यानित्यत्वेनोत्पत्तिसंप्रतिपन्नदृष्टांतावष्टंभेन तत एव पृथिव्या इतरपि महा
भूतत्वे नित्यत्वं साध्यते मीमांसकेन। यद्यपि पृथिव्यादिभ्य आकाशस्य भिन्नत्वं तात्विकमतात्विकं सत्यत्वं तेनांशेन पक्षत्वेपि प्रगता
वच्छिन्नत्वाशतस्य पक्षत्वमिति भावः। इदानीं विपक्षबाधकतर्कमनुमानसहकारिणो पक्षयत्याति सिद्धस्यात्वित्यादिना लाघवं चेदेवं
द्वषुप्रस्तुतः किं मध्ये वह्निनः स्वभावतः तावद्भावः किं वाद्य भावाद्य भावप्रसङ्ग्या मात्रा हि च्छित्र छिलक्षणं इति दृष्टांत्वा स्वभाव दृष्टीनता
नतु विशेषप्रमाणविशिष्टसाधनग्रहणानिप्रमात्मा स्वस्वतंत्रः तथापि परतंत्र एव वा स्वबाधमानविपत्तीत्याशंक्य विशेषणविशेषभावापि

१६

31

वास्तवपक्षे निरूपयितुं न शक्यं इत्यभिप्रायात् इह विशेषणविशेष्यभावनिवर्तितिद्वंद्वे नो विशेषणविशेष्यभावग्रहणं रूपाभावमदातर
ग्रहणे तत्सत्त्वेऽर्थः तत्र हेतुमाह इंद्रियादीति इतरथेत्यस्य ग्रहणपूर्वकं विशेषणविशेष्यभाव इत्यस्य हेतुस्यावेति विशेषणविशेष्यभावस्य
संबंधग्रहणपूर्वकत्वात् संबंधस्य चापि तन्नाश्रयत्वात् तेनायमाह अवश्यं आगवे तदो यात्यः। इदानीं विशेषणविशेष्यभावस्य तद्ग्रह
णपूर्वकत्वसंबंधग्रहणपूर्वकत्वयोः साधारण्यं हेत्वंतरमाह। अत्रापीत्यादिना। अगृहीतसंबंधयोरप्यभावसमवाययोः विशे
षणत्वं तु प्रक्रियामात्रमित्यादितमन्यत्र इतश्च तदग्रहपूर्वक एव विशेषणविशेष्यभाव इत्याह ईशो विशेषणविशेष्यभावस्यैवेति।
एवं तावद्विशेषणविशेष्यभावस्य तद्ग्रहणपूर्वकत्वं संबंधपूर्वकत्वमुपपाद्यानवस्थादोषं स्फुटीकर्तुं विचारमुत्थापयति तत्तदिति
विशेषणविशेष्यभावग्रहणे हेतौ पूर्वपूर्वतद्ग्रहणस्यासिद्धौ तदसिद्धौ मौलिकस्यासिद्धिः फलमेवेति इत्यर्थः। इतीयं प्रामाणिक
तिष्ठतावाच्यभावसमुच्चयं तु नास्ति। एकैकसंभावनापि नामपूर्वकोऽपि समुच्चयापत्तिमाह इष्टः पूर्वोक्तनीत्या यानेकैकसंभावनेत्य

श्री॰

धीः। नसेकेकपदोक्तौ दैवपत्नीत्या समुच्चयपः ष्वीक्रियत इत्याशंकाह। परस्परेति। नी नहि चैयदृष्यमावत्र वं सोगुणपञ्चत लक्षरूपथे॥

अथ भावाभावरूपयोरपि भावाभावयोः कत्र विरोधस्यत्राह। अविरोधिवति। चतुर्थप्रकारं दूषयति। असमुच्चयात्मनापीति।

कथमसंभव इत्याकांक्षायामाह सर्वत्रेति परस्परविरुद्धयोः भावाभावयोः समुच्चयात्मा प्रकारो नाम समुच्चितरूपरहितः प्र

कारः सर्वभावाभावाभ्यां भावाभाववतीति द्वयोर्प्राप्तिर्न तृतीयः कश्चिदस्तीत्याह। कथमयं तृतीयः स्यादिति भावाभावानम्भवतीति भावाभाववैल

क्षणपेनामेकं रूपं तयोः भावाभावानन्तवतीत्यभावाभावविलक्षणपंचापरं तद्व्यपवैलक्षण्यात्मा यमसमुच्चयात्मा प्रकारोऽस्त्विति शंकां तद्व

भावाभाववति भिन्नामिति वाद्यं निरस्य लोकान हेतुमाह। परस्परविरुद्धानामित्यादिना। परस्परविरुद्धानां भावाभावरूपाणां धर्माणां

यथा भावाभाववत् भावाभावापि भवतीति विशेषे समुच्चयविरोधस्य यथा भावाभावान भवन् भावाभावाविनभवतीति निषेधविलक्षण

द्वयसमुच्चयविरोधस्य गीर्वाणेदैवस्य निवारणाशयतः परस्परप्रतिपक्षिणोरन्यतरनिषेधान्यतरविधिरेव यथा नित्यो न भवती

१७

33

त्यक्तेऽनित्य एवानित्यात्मत्ववती त्यक्तेऽपि नित्य एव परिशिष्यते न वस्तुत्वं तत्र तथा हि अपि घटाभावे वैलक्षण्यं घटाभावाभावे वैलक्षण्यं घटाभावा ऽ
तत्प्रागभावैर्वैलक्षण्ययोरपि समुच्चयोऽपि किंतु अस्तु इति भावः। तर्हि किंतु आकारादिविनिर्मुक्तो व्यापकत्वविषयाशंक्याह यत इति वैलक्षण्ये रूप
समुच्चयासंभवप्रदर्शनेनाकारादिचतुष्टयविनिर्मुक्तो नेदृशत्वमपि निरस्तं भवति यत्तु आकारादिविनिर्मुक्तोऽपि वैलक्षण्ये चतुष्टयस्य परस्परं विरुद्धस्य
समुच्चयस्तूपपत्तेरित्यर्थः। यदि परस्परविरुद्धमपि वैलक्षण्ये चतुष्टयमेकस्मिन्नेव दृष्टीक्रियते तर्हि किंचिदुक्तो घटाभावो नापि लक्ष्यत्वप्रसक्ते
वैलक्षण्याभिधानप्रयासो व्यर्थः स्यात्तत्राह तुमाह विरोधस्याप्ययत्राविशेषादिति। अन्यत्र इति चतुष्कोट्यात्मकत्वेन तद्विलक्षणो भव। प
तेनुक्तं भवति घटाभावात्वतस्समुच्चयासमुच्चयलक्षणं [illegible] चतुष्टयात्मकत्वस्य कथ्य विरोधादेव न स्वीक्रियते यदि विरुद्धमपि वैलक्षण्ये
चतुष्टयात्मकत्वमेकस्यावक्तव्यं तर्हि चतुःकोट्यात्मकत्वमेवास्त्विति। नहि तथैवास्त्विताऽपि प्रकारेण [illegible] वा तदस्माकं सिद्ध
धिपि सिद्धस्याशंक्याह नवेत्यहीति अनुपपत्तिमेव प्रकटयति यदि स्वच्छिद्यादिना। यदि शशकोटीनां तदसत् दात्मकत्वमपि ए एकैका

१०

द्यात्मकत्वनियमो यदि तावत्किं कथ्यात्तदा अन्यकोटौ मिलतु इत्युक्तं। कोट्यात्मकत्वान्न कथं विद्यत एककोट्यात्मकस्य न कोट्यं तदात्मकत्वं संभाव्य
तं यथा तत्रैव कोटिरित्यर्थः। अथवा यद्येकैककोटौ नीलादात्मकत्वनियम एकैकात्मकत्वनियमाभावात्सांशिकः स्यात्तदा कथमात्मकं चेत्तत्रोक्तं
द्यात्मकं स्यान्न कथं वि किंतु परस्परव्याहतं कोटिद्वयं एकत्र समवध्यादित्यर्थः। अनियमपक्षे दूषणमाह। अनियममपि प्रतीतिमेदवास्ये केककोट्यात्म
कत्वनियमाभावकोटीनां तदात्मकत्वनियमाभावनवतत्र कोटयः संति लदवस्थे केकात्मकत्वसर्वकत्वा कोटिद्वयात्मकत्वस्यापत्यर्थः। १८
अत्राभावं शबलाविसर्वस्य वस्तुनोऽनेकात्मकत्वान्नालदस्य वक्तुं कोट्यात्मकत्वं विकल्पमर्हतीति तन्न। तत्र प्रमाणं वाच्यं न तु प्रत्यक्षमेव प्रमाणं त
थाहि। प्रत्यक्षं एकद्रव्ये देशकालादिभेदेन घटः स्यामलो रक्तः तादृशं तत्र रादौ वा सत्वमिति सदसदात्मकत्वसिद्धिः। अनुमानमपि विमतं सर्वमनेका
त्मकं प्रमेयत्वात् सामान्यविशेषवदित्येवं नरसिंहवदिति वा। अत्रोच्यते। तावदिह प्रत्यक्षं लक्षणं प्रमाणं तस्य च प्रमेयवस्तुमात्रस्याहित्वा
रूपविशेषदेशादिविप्रसक्तं परिच्छिंद्याद्यत्र प्रत्यक्षं तदा नावश्यं प्रत्यक्षादनेकात्मत्वं न वक्तव्यमिति। ननु घटादिद्रव्यं नित्यत्वं घटादिरूपेण

35

श्वमित्यवं वक्तुं शक्यते। तथा हि घटादेर्मृद्रूपता हि न्द्रव्यचिततानवाच्यमन्वितप्यारनुवृत्त्या व्यावृत्त्या रिक्तं संतानत्यतः सामान्यनिरिक्ष्यतएव पश्यात्प्रतिमासंभे

दः परमार्थतस्तन भिन्नो नाभिन्नो नापि भिन्नाभिन्नः किंत्वनिर्वचनीय एव कार्याकारहस्लसमहदस्यात् ततो मृद्रूपस्य नित्यत्वमेव घटादेस्त्वनित्य

त्वमवार्थान्तरत्वादन्यथा प्रमानस्यपन्नयत्वं तदपीन्द्रियव्यापारसमासादितावाधबाधविधुरीकृततत्त्वतया न प्रमाणवसंपदमधिगच्छतीति तथा

हि प्रत्यक्षेणप्यावतामुपलंभ्नाभावानां तावत्तां नियतामेव स्वरूपमुपलभ्य ततो नानियतमित्यप्रदावावः किं चानेकान्तवादिनो नित्यासिद्धत्वादे

कान्तादत्तस्य संख्यायां वा नैकान्ता ततथा स्फपागमहानिः आशांतरस्यमत्वं तरशांतरितस्यापि न विवक्षितपदार्थानेकान्तप्रसिद्धिः किं च पदान्

कान्तप्रसिद्धिरप्रमाणत्वाद थ प्रामाण्यं स्याध्यस्फपागमात्रसिद्धिः तर्हि प्रामाण्यं स्यास्फपागमात्रदसिद्धिरिति वप्रांतं किं च दिगम्बरैर्यद्द

घटेतत्ज्ञाऽभावाता तोघमपिक्षयेत तत्रैव वन्यपि वाच्यं रमयात् तोपस्तु घमानत्वं व्याहन्यते किं तु विद्यादिवदं तो घटेन घमपि स्यादि

श्यायेदृश्यंतः सामान्यविशेषवदित्तापिसाध्यविकलाः तथा हि सामान्यविशेषशब्दे नमस्कातिरिक्तं द्रव्यत्वादि सामान्यमुच्यते तच्च सामान्य

श्री०

मवाश्रयांतरारख्यात्रप्रत्ययस्यादिहेतुत्वादुपचारतो विशेषणाद्भेनाप्यत्र तेनमाहात्म्यादिकस्याभयरूपत्वादुपपन्नोयं विरुद्धोदाहरणं तदे
हरंवरनरसिंहवदिति तदपि साध्यविकललाभोदाहरणं तथाहि हिरंधीनामनरावयवविर्गजावया विरुद्धसंस्थानस्य कश्चिदवयवी न स्यात्कदा
न्नेह रूपसंभवमवयवानां नाप्यवयवरूपातिरिक्तमवयविरूपमेकमवाक्षपलपसंगात् इत्यस्य रूपवत एव चाक्षुषत्वनियमादूपिसंग्या
गाद्याक्षपलब्धायोरपि प्रसंगात् एवं नरसिंहोपि द्रष्टव्यो न ह्येकस्य धर्मिणो नरत्वसिंहत्वयोति त केणा कथं नरशब्देन सिंहशब्देन वाभिधी
यमानत्वं तस्यावयवारब्धत्वेन तद्वद्वाच्यतापपत्तेस्तथाहि नरावयवारब्धत्वेन नरत्वस्य तत्सिंहावयवारब्धत्वेन सिंहत्व इति नतदुभयं नरत्व
सिंहत्वयोर्विरोधात् एकत्र विरुद्धजातिसमावेशायोगादिति तस्मादेकस्य वस्तुन एकरूपत्वनियमाद्दृष्टान्तविरुद्धत्वेन वक्तुं: कोद्यामकत्व
मितिसूक्तं॥ ॥इदानीं साम्यापादनाभिप्रायेणाशंकते सदसद्विलक्षणतादीति यथा विलक्षणएपरूपाणां समुच्चयविरोधान्नवक्तुं: कादिवि
निर्दिष्टोपेक्षी क्रियते तथा जडस्य सदसद्विलक्षणपोस्फपा। सोपि तवनोपपद्यते। परस्परविरुद्धानां सदसत्वादीनां विलक्षणएपसमुच्चय

१९

37

विरोधाविशेषादित्यर्थः सत्यमित्यादि स्पष्टार्थः घटत्वं धूमाभावादि विकल्प्या सहत्वाज्ञदध्यता विकल्पांशः खंडितः इदानीमित्ततरत्राप्रसु
संगमनप्रतिबोधानेयप्रतिषेधति किंवास्मादिदं भिन्नमित्यादिना । एतानेदमपास्तमित्युतः आह तेन अस्मादिति पंचमी निर्द्दिष्टा
वधिः प्रतियोगी इदमिति निर्द्दिष्टमवधिमद्रूपं धर्म्मिरूपं तदध्यासमवच्छिन्नो विशिष्ट इत्यर्थः । ततः किमित्यत आह विशेषणेति तयोर्वि
शिष्टविशेषणप्रतिभासयोः कार्यकारणभावनियमाद्धर्म्मिप्रतियोगिलक्षणविशेषणप्रतिभासः कारणभूतः प्रथमं वक्तव्य इत्यर्थः ।
ननु तर्हि प्रथमाक्षसंनिपातादृश्यमानमग्यादित्वं वस्तुमात्रं प्रतियोगित्वेन धर्म्मित्वेन वावगम्यतां हि विशेषाः दाप्यवगम्यतामित्या
शंक्याह न त्वेवं वस्तुमात्रमिति तत्राह हेतुमाह तत्रैव लिंगितानलखंडमेनं इदं स्याद्यायां विशिष्टं पदवध्यवधिमद्रूपं धर्म्मितं हि विशिष्टमधिगंतुं
शक्यत इत्यर्थः । विशेषणेत्यादि हेतुमाह अन्यतरस्य तयोरन्याभावा विनाभूतत्वेन तयोरेवाध्यवधिमदाधारतया रूपान्यायाभावस्यापि सर्वस्यैव
ष्टत्वात् परस्परनान्तरीयकत्वान्न च तयोर्विरोधः प्रतियोगिधर्म्मिरूपयोरित्यर्थः । न त्वेकस्य धर्म्मिलिंगप्रतियोगित्वं वावगंतुं न शक्यते ते

ऋष्टी०

ऋकयं तर्हि तद्व्यगतत्वं थ्याया चावाद्या विनिता तर्हि तिथ्येव न नवलित्याशंकाहाश्र वध्यावधिमद्रूपावच्छिन्नेवेति तत्क्रदोषमन्य
आप्याति दिशाति पतिनेतिकाय मोतनेत रतराश्च तं गतिरं बोधं इति ति मित्याशंक्याह नन्विति नीलमित्यादिना स्वेदानां हूपणोतराभि
धिसया विकल्पयति किंच नीलमित्यादिना नीलं नीलज्ञानप्राप्त तर्हि पीततत्ये तत्तथा वा वे पुनरपाऽन्यात्व शब्दा संस्पृष्टनीलादिरूपस्तु
पलक्षतश्चेति पूर्वविकल्पे न शब्दसंसर्गा वा ततिस्नि मि वैमस्मादिति संसर्गप्रत्यये तत्यानीलादिम न्याया विशेषश्चावेशाच्छलत्वा वन प्रतिभा
सःसंत्र विकल्पानुपपत्तिरिति तत्रात्रादौ न हि निर्विकल्पकाद्वाति विप्रत्ययपदार्थ यदा वा तत्र स्यामयाख्यता निबंधन संसर्गावायाद्दश्यतः
या द्वन्द्वबद्धमात्र प्रतीतौ उकस्य केन च संसर्गावांश्यथवं वत इति भावः द्वितीयं दूषयति तत्र वामित्ति ति नीलबादिसामान्यसंबंधा दनीलव
द्वियादशिष्टा रागनारम्य संचिन्त्य परम्परया व्याप्य स्वपनोत्तयातरवनीलपीतयोः प्रतिभासहोति पन्नाय तर्हि रवेव नवलित्यत्राह तत्सन
सस्थेति एवं तावद्दह्नितात्मानाति विपर्ययवाधकोत्तमानिकार मयकार्य परस्थापि य स्वरूपताहाथ नार्यवादि शक्ति श्रव्यं पदा भावा किनील

२०

३९

लतयापीतंयपीततयाविदिलाततेनवाविद्यानतन्मत्माज्ञिन्नमितिनत्सोपिविद्यतेकिंवाविदंकांतारणनतावतत्तेवत्तणाविद्यंसितावदन्म
क्रमवद्धापारद्रूपाप्याद्याडकोहिरवाहुस्तुद्धिकम्मं।पविरक्षवापारापाधादितिद्धित्रिद्वाणवद्यपिडम्मानिदिक्याद्यापारासावान्नस्यस्वार्थाविवाध
मानेवासिद्धर्मानिदावयहृद्व्यापारांतरसंपवत्नाधिष्टापडनयाविदकालंविद्यअणचिशिष्टप्रतिलासायाकोर्याकारणत्वावनस्वतितत्लावि
लाभिधानात्मनाविदनांतरंवक्ष्मसंपहशाद्धरमवगाहातनक्षासतितलदहात्यवनाधान्नतयमनापार्लिदहतिमवद्धर्वविदनासिद्धंवस्त्रक्रिक
स्पत्ताहिशिष्टंलदंग्राहयिष्यतीतिमाप्रतंपरस्परवार्त्तानमित्रत्वाद्धाधानामित्याद्यद्धितमानान्तुरूलस्पर्के चइति।प्रकारांतरणतेदमिथ्या
त्वसिद्धयपक्षात्क्रयदत्सादितानदत्वंप्रवत्तमिथ्यात्वंवनतविष्यतिकिंवाधकमित्याशंकाहविपर्ययवधपापुत्तंच्छिपावप्सत्तावादिविकल्पामादि
क्षुल्लामित्यर्थः।नत्तात्मस्पसंविदनत्पप्सत्वात्कथंताहिबयस्यमिथ्यात्वंसाध्यतइत्याशंक्याहयद्वाविवादपदमितिविपाद्ववाधकमाहसत्पत्वेतिपि
दसंविदनन्यावास्मिकत्वप्रसंगांवाधिकित्सत्वयप्रसप्रत्यनहन्रूपयाप्तास्तिधत्वरूपकविशंकिंवित्तादहोवनिषिध्यातविद्यावमंतरणातानदि

दष्टुपाश्रेमवइत्यतमाछितगाःश्री…ग्राह्यको न्यायाद्दर्शिताः कोविशतिपन्ने धर्मिणि किं विप्रतिपन्नमेव निषिध्यते यथा गोरश्वो नश्ववतीतिप्रति
पन्नमेव गालंप्रतिपन्नायामश्वस्य क्वचित् निषिध्य ततो वक्तृविधिमंतरणायमयं नश्ववतीति निषेधानसंभवतीति प्रतिपन्नमेव गालंप्रतिपन्नायामा
मश्वस्य क्वचित् निषिध्य ततो वक्तृविधिमंतरेणायमनुपलंभस्य वक्तृबाध एव पर्यवसितत्वान्नामदग्रहणाभावाद्यारसंनद इत्येवं स्वपक्षेनानुस्रहीताया
वच्चपत्याति लोको विपर्ययावस्थायामवन्नेदः प्रतीयत तदस्या वस्तुनप्रतीयत इति ताद्धर्म्यां परिकल्पितायाः द्वैतवर्षापतितः कारणप्रपञ्च २१
कलासवितन्यस्य दोषाविद्यालक्षणस्य अभिन्ननिदानस्य अनुपपत्तिरित्यर्थः। अयमत्र…पार्थः सत्यत्वे प्रदर्श्य वदनस्यनता बलेखादिन्या
जन्मवस्तुमात्रग्रहणा यद्यत्रापि कारणदोषासत्यत्वादेवातत्त्वाकप्रिकाव…ववापद्यत इति अथैव मिथ्यादि स्पष्टार्थः। नतु तदत्र विद्वत्वं
मतदचित्तस्थं तावन्मात्रग्रहणाववत्र परिकल्पितत्वं तर्हि इत्यत्तानो सामान्याद्यचिंतानो तत्त्वपरिकल्पितत्वमापद्यते तथा सर्वपदार्थानां दृष्टं तत्वादि
शब्दवाच्यत्वाद्विद्धत्वात्र परिकल्पितत्वमापद्यतेन त्वतत्रपरिकल्पितत्वे तर्हि इत्यपि न स्याद्विरोधाभावादित्याशंक्याह तदत्र विद्वत्वं इति।

त्वादीनां घटकं तद्रूपतया तत्र कल्पितत्वात्स्वरूपमात्रविपक्षता विषयत्वाविर्भावदंतत्वादिशब्दवाच्यत्वाद्यपि तथापि न तदपेक्षं वस्तुवस्तुमात्रमनंस
न्मात्रग्राहित्वान्निर्विकल्पकस्य तावन्मात्रापन्नत्वान्न दीदंतत्वादिशब्दवाच्यायमिति ना तिइति विघ्नतः स्वविशेषणस्यार्थः । इदानीमस्य
कं स्वपक्षविशेषणप्रयोजनमाह द्वयात्रवइति नत्तु तथापि साध्यविकलादृष्टांतः न हि वंद्यपेक्षः सद्रूपवंद्रमासिकल्पिताः तर्हि किं तत
त्रिवसन्तः तथा सति विंवाप्रममे प्रितत्वे वस्फः । नहि निमित्तापातममात्रात्रिमित्रिकाण्यामोपाधीनाप्यन्यत्र संतः क्लृप्तिवद्वद्दात्रुपलंभ
रकल्पितले पितर्हि जलकल्पितानतस्थस्पष्टं प्रातिलासमानत्वात्रनतावन्नद्वत्ता नजोसिद्ध्रमा नाप्योपाधिकः सतद दर्शनात्रवं द्र वति
वेद्रनतस्थोपाधिलक्षणानावारपरमार्थतोःतथाद्भूतश्च दृष्टकालार्थक्रियाप्रसंजकउपाधिरिति तिस्तलक्षणं नपाकुसुमादस्थावपवहि
तास्वच्छद्रव्योपाधित्वमाप्यसनुष्ठा पापानिमित्तमात्रत्वं तत्स्मात्रूलतरंपातदोपाधिनासद्रूपवंद्रमासूलदः कल्पितता नातीति वक्तव्यो सा
पाधिक भ्रमेषु नापाधि स्वच्छ पाः विद्यापरिणामपुष्कलकारणमितिष्टापि वं द्दतदस्तु हतिनं विशुद्धातवा घनं तुयतिनाशमान

प्र॰श्री॰

प्रेद यत्त्वांशस्य निषिध्यात सद्रूपतावच्छेदकस्य परत्वासिद्धेरिति न साध्याविलोपो दृष्टांतश्चेदानीं सद्रूपकल्पितत्वानवच्छेदकमिदा प्रमाह विप
र्ययेत्यादिति तितो वा को वा प्रसक्तत्राह तथा चेति निरधिष्ठानभ्रमानिरवधिकबाधयोरसत्तितयोर्भ्रमबाधयोर्निमित्तत्वप्रसक्तिरवधि
कल्पचयः मध्यग्रंथनहेतूपन्यासः सामान्यनाधिष्ठानावसानोऽभ्रमप्रसिद्धं निमित्तं मिदमिति साम्यान्यां शदर्शनिरिदं रजतभ्रमो दृश्यतेतत
दसावत्तुरजतादेर्भ्रमो न दृश्यते निरधिष्ठानभ्रमप्रसक्तत्वदसावाङ्गमस्य निर्निमित्तत्वं स्यात्तथा तदवधिकमिति ध्याधिष्ठानावधिकं भ्रो
तिप्रतिपन्नस्य मिथ्यात्वस्फुरसंलदलक्षणार्थमन्यतरांशप्रातिबोधनाधिष्ठानांशपर्यवसितं स्यादपेक्षा न बाधे प्रसिद्धं निमित्तं तदसा २२
वनिरवधिकबाधप्रसक्तिर्निमित्तत्वं बाधस्यापि स्यादित्यर्थः। नत्वनायं प्रसंगः स्यामवाधिष्ठानमवधिश्च प्रविष्यतीत्याशंक्याह नवष्टन्य
भावतिक्रतरत्याको न्यायामाह यदत्त्वविद्वेहीति उपाधस्य लक्षतानियामनयदत्त्वविद्धाभ्रमावनामसः तदधिष्ठानं सोपाधिकभ्रमे तित्र
पाधिकेऽप्यज्ञानेनविनिमितमध्यस्तं स्यात्तिदधिष्ठानंभ्रांतिप्रतिपन्नस्यानिषेधे यः परिशिष्यते सावधिरिति विवक्षायां न विरोध इत्या

43

कारणं शून्यमेव भातीति तदधिष्ठानं तत्त्वा शून्याकाराश्रितमारोपितं न संभवतीति न शक्यं वक्तुमित्याशंक्याह नन्विदमित्यपीति प्रकारांतरेण सद
धिष्ठानत्वं साधयति। अथ वस्त्वादिनाकल्पिता इत्यके शून्यवादिनं प्रति सिद्धसाधनं स्यात्तदर्थमाह वस्तुनीति वस्तुशब्देन यत्स्वरूपत्वं विवक्षि
तं। तानि कानिचिन्नानपरिकल्पितानीति वदंतं प्रति सिद्धसाधनत्वस्य दुर्वारत्वादाह स्वानुगतप्रतिभासइति। किं तत्त्वं संवस्तु स्वाभिमतं तत्प्राति
भासे वस्तुनि कल्पितत्वं वक्तुं न विघ्नाति किं बाधकमित्याशंक्याह विपर्यये तु बाधकमुक्तं निरधिष्ठानभ्रमप्रसंगादिकमित्यर्थः॥ ॥दृष्टांतस्य सा
ध्यविकलत्वं मत्वा नन्वाराकारः प्रत्ययवतिष्ठते इत्याह अत्राहेत्यादिना। ग्रंथस्कन्धस्यायमर्थः। तदिदं रजतमित्यस्यायमर्थः। विवादास्पदीभूताः
प्रत्ययाः यथार्था इति प्रतिज्ञावचनमवतारयन् धारयतीति तथाहि सिद्धं धर्मिणमुद्दिश्य साध्यधर्मो विधीयते इति तत्फलमाह धर्मिसिद्धिश्चावश्यवक्त
व्या। तत्र धर्मिणो विवादास्पदत्वं प्रत्ययाश्रयाभ्युपगम्यं तेन वेति। प्रथमोऽसिद्धांतः तदा निर्णीतत्वमतिग्रहणे रजतमिति स्मरणं च विहायापरस्य सा
मानाधिकरण्यप्रत्ययोऽयथार्थत्वाय यथार्थत्वधर्मो द्वयोर्विवादात् वक्तव्यं नापि प्रामाकरणे नवग्रहणस्मरणयोरेव विवादास्पदत्वेनाभिधा

श्री

नंतत्रयथार्थत्वविवादाभावात्ख्यातिवादिनां समानाधिकरण्यमनावभासमानं प्रत्ययं प्रथममन्यथाख्यातस्य यथार्थत्वं साधयामिय
श्चात्र त्रिकल्पनानाविवादस्मृतिग्रहणादेशः पंकारिष्यामीति न सिद्धांतविरोधस्सहिर्यात्नो किंच प्रत्ययस्य यथार्थत्वं साध्यते तत्किं को
ताकारादिगतरजतविषयत्वं किं वा तद्देशावस्थितपरमार्थरजतविषयत्वं किं वा तद्ग्राहकमात्रार्थविषयत्वं नतावदाद्यः स्पष्टत्वाद
शावस्थितवस्तुविषयापारा च प्रत्ययस्य तादृशविषयत्वानुपपत्तेर्नापि द्वितीय इत्याह कथं यथार्थश इत्यत्र विरतिनापि तृतीय इत्याह तद्ग्राहकत्व
इतितस्माल्लोकसिद्धंवादिसिद्धं वा समानाधिकरण्यप्रत्ययमंगीकृत्य यथार्थत्वं साध्यत इत्यपि न शक्यं वक्तुं इत्याह इदानीमन्यथा
मपाद्य दूषणमाह विभ्रमादीति इत्यत्र सर्वप्रत्ययानां यथार्थत्वं इति प्रतिज्ञामुक्तं न शक्यत इत्याह किं खल्वादिनां अयथार्थः प्रत्ययः स्मृतिमदीय
अपपद्यते यथार्थः अत्र हि तानेव विमतप्रत्ययान् अयथार्थत्वसिद्धिर्यातामदीयप्रत्ययस्य विमतप्रत्यया यथार्थविषयत्वात् एवं यथार्थ
त्वमित्यर्थः अथ मदीयः प्रत्ययस्स्वस्यैवापयथार्थो न भवतीति हि तिविधानैकान्तिकत्वमित्याह वरमणीति प्रासाकरस्थापिप्रायं प्रकट

२३

45

यंति तेवं विप्रस्त्या दिना। अयमर्थः प्रत्याय्यामीति विवदंतं वालमिह प्रयुक्तवाक्यश्रवणानंतरं ममसंसर्गावत्य व्यासवतीति किंसंसृष्टार्थ्योमेव
पदानां तत्तर्थेषु वारणानिर्वचना संसर्गाग्रहनिर्वचनं व्यवहारमात्रमवलम्बते नार्थः। परिहरति नैवमिति यः कश्चिद्व्यवहारः स संसर्गे विपर
स्परसंसृष्टतत्तद्व्यवहारंप्रति पदार्थज्ञानपूर्वक एव दृष्टो यथा व्यवहारत्वात् इदमपि संसर्गज्ञानपूर्वक एव युक्त इत्यर्थः। दृष्टांतस्य सा
ध्यविकल्पाशंकां परिहरति नावितितथा सति मध्यमवृद्धव्यवहारस्य पदस्य वाक्ययमाणपदार्थानां परस्परसंसर्गज्ञानपूर्वकत्वाभाव
सति देवदत्तगामानयेत्याद्युत्तमवृद्धप्रयुक्तशब्दानां पार्श्वस्थबालस्य संसर्गप्रत्यायनं नैव स्यादिति विरहः। अस्य चेत्तमसत्त्वमध्यम
वृद्धस्य प्रवृत्तिदर्शनेन संसर्गज्ञानमनुमाय शब्दा व्ययवति रेकाभ्यां विधायितया तत्र शक्तिं परिकल्पयति। मध्यमवृद्धव्यवहारस्य य
संसर्गज्ञानपूर्वकत्वाभावे कुतस्तदनुमापकसंगतिग्रहणं। ततश्च विवदमानमेव वालं प्रति घाततमर्थः उत्तमवृद्धप्रतीत्याद्यभिप्रायं करोति
प्रमाकरस्य संवादिनातिसिद्धांतो विभागकारणं दृष्टं तिकृतएतदिति व्यवहारत्वाशिविशेषा सर्वेषं संसर्गप्रत्ययस्य कारणमस्ति

प्र॰टी॰

त्वर्थः विसंवादिकारणमात्रप्रमाकरत्वं कार्यविलक्षणस्यापि व्यवहारत्वाविशेषेपि व्यवहारस्य संवादो नाम कार्यविलक्षणस्य प्रतीत
स्य कारणविलक्षणस्याप्यापन्नत्वात् अथ असंसृष्टस्य व्यवहारे संसर्गः प्रत्ययः कारणं न सर्वत्र न हि घटपटयोः कार्यत्वाविशेषात्कारणवि
शेषविकल्पविध्वंशकातर इति भावः। कार्यविलक्षणस्य कारणविलक्षणस्यमंनरतो संभवात् तत्कारणविलक्षणमात्रात् ज्ञापकत्वमकल्प
भवति न तत्र उक्तविभागाभावकत्वमिति परिहरति। अकृतहीति विपरीतसंसर्गविपरीतस्येति संसर्गयोः संसर्गाग्रहात् विसंवादि व्यव
हारस्य कारणमित्यर्थः। तथापि विदप्रामाण्यप्रसंगाडुर्वीश्च आपद्यते यस्मात्तस्मात् दिष्टं उपसंहारः। यद्यपि सामान्यमात्रज्ञाना
र विशेषमात्रज्ञानाद्याप्यव्यवहारासंभवात् संसृष्टवक्तृत्वावादेव सर्वो व्यवहार इति नियमाद्यथार्थप्रत्यया अस्मीत्ययमपि व्यवहा
रः संसर्गज्ञानपूर्वकस्तथापि मिथ्याज्ञानमज्ञावे किंमानमित्याह तथापीति। प्रत्यभिज्ञापरनामविज्ञानं प्रत्यक्षं विशेषं प्रमाणमाद्य ए
तावंतकालमित्यादिहारा संसर्गज्ञानापाव्यवहारः असंसृष्टज्ञानपूर्वक इस नंतराकन्यायप्रवृत्तमनुमानं वा इत्यपरं चेति रजत

२५

47

थिनः शुक्तिकाले पुरःस्थादिव्यवहारः संसर्गज्ञानादविवेकाद् इति विवादः अन्यथा कथं विमतो व्यवहारः संसृष्टमेव ध्रियमाणवस्तुगो
नस्वं कथं व्यवहारस्यैवं इत्यनभिमतव्यवहारवदित्यर्थः ॥ किं चेत्यादि स्पष्टार्थं स्वरूपेणोक्तरूपेण न प्रतीयत इति कोऽर्थः । किं निरू
प्यमाणेन तद्वा कारणेन न प्रतीयते किं वा प्रतिभासमानं स्वमापन्नं संभवाति । किं वा तत्संसृष्टत्वेन प्रतिभासो न संभवति । तत्र प्रथमे सिद्ध
साधनं इतरयोश्च साध्यविकल्पमित्याह । तथ्य साध्यविकलो दृष्टान्त इत्यादिना । यथा घटः पटरूपेण तिष्ठन् द्वा ग्राह्यरूपेण घटस्यापि
पटरूपेण प्रतिभासो भवेत् नैव तथा कथं मां प्रति दृष्टान्तोऽभिधीयते प्रतिपन्नस्य हि पित्रेर्धो वक्तव्य । शब्दादपि वा घटस्य पटरूप
तानप्रतीयमानकथं तान्निदर्शनोदाहरणम् उच्यते इत्यर्थः ॥ एवं तावन्मिथ्याज्ञानं प्रसाध्य निर्वचनीयत्वं स्फुटीकर्तुं विचारमारभते । अक्त
तदेतीति । अतन्निसद्बुद्धिः समारोपो मिथ्याज्ञानमिति यावदाकारसतिकस्य पदस्याह यत्नमिति ल ग्राहकतावदस्मदिति । तत्रा सति
प्रतिभासभेदस्य विशेषणस्याप्यवादेन प्रतिभासस्य प्रवृत्तिश्चानुपपत्तेरित्यर्थः ॥ उक्तं स्पष्टयति न हीति । असत्ख्यातिवादिनमनं प्रत्यहति ।

पृ.श्री.

अंतराले कादिति यथा घटपटादीनां सत्ता विशेषस्य वांतरवैलक्षण्योदसाधारणप्रतिभासप्रदर्शितावस्त्वंतरप्रत्यक्षं तथा नरविषा
णस्य शुक्तिरूप्यस्य वासत्वाविशेषेप्यवांतरवैलक्षण्याच्छुक्तिरूप्यअप्रत्यक्षप्रतिभासप्रदर्शितावस्त्वमप्यस्त्वित्यर्थः। परिहरति। न
ति शुद्धान्नरविषाणाद्यस्य किंचिद्विलक्षण्यो मन्निनता हि शुक्तिरूपमसत्वाविशुद्धत्वे सति लक्षण्योऽसत्वं न विष्यतीत्याशंक्याह सावे
लक्षण्यमावणोति इदानीं सत्ख्यातिं दूषयति तानीत्यादिना स्वख्यातिवादिनमतं प्रपञ्चयति यत्र तर्हि प्रातिप्रतिपन्नस्यान्यत्र सत्वं
किंप्रतीतिसिद्धं किंवानुपपत्याकल्प्यातनतावदस्य भ्रांतिप्रतिपन्नस्यान्यत्र सत्वं प्रतीयत इत्याह न तत्रास्येति। अथ यदि क्वापि रजतं
सन्निस्यात्तर्हि देवमेव प्रतीतिर्न घटेत तत्र सत्यत्र सत्वं कल्प्यत इत्याशंक्याह कल्पनानर्थक्याद्धेति आनर्थक्यमेवोपपादयति नह्यन्यत्र
तिरूप्यस्य सत्वमन्यत्र सतः प्रतीतिं नोपपादयति तस्य प्रतीत्यंतरविषयत्वादस्याश्च प्रतीतेरेतद्देशकालावच्छिन्नरूप्यविषयत्वादि
त्यर्थः। अन्यथा यदि क्वापि सत्वमन्यत्रासतापि प्रतीतिमुपपादयेत्तदा शुक्तिकमलं सदिति न मन्यपितज्ञापायवत्तदप्रीत्याह नही

२५

तिइदानीमस्फपगम्या हतथाप्रतियोनियेतिकविवक्षन्नामात्रणोन्यत्रासत्तोविद्यमानेत्राँ तोइष्टष्ट्यान्यत्र सत्त्वानकल्पनीयातत्र
यवादिसिद्धः क्षेत्रजततजातीयस्यान्यात्रासत्तोविप्रतीफपपादकथ्या नेकस्यहयदोमंजवानद्वंतनासत्तापीहप्रतियोसमंनवादि
त्यर्थः। तस्मात्सतःख्यात्यनुपपत्त्यान्यत्रसत्त्वं नकल्पनीयमिति स्थितं इदानीं प्रमाणांतरं शंकते इहनिषेधादिति विमतमन्यत्रास्ती
हनिषिध्यमानत्वादिहभूतलघटाभावास्तीति निषिध्यमानं न घटवदित्यनुमानमर्थापत्तिर्वाग्रंथार्थः। अनुमानस्यानैकांतिकत्वमा
ह नेदमिति। शुक्तिरूप्यतादात्म्यं निषिध्यमानं न ह्यन्यत्रास्तीत्यनैकांतिकत्वमन्यथा व्यपपत्तिश्चार्थापत्तिरित्यर्थः। इदानीमर्थापत्तं
नवशंकते पद्यन्यत्रापि नास्तीति। यथेह भूप्यस्याभावाद्वनिषेधः तथापद्यन्यत्रापिनस्यात्त्रापिनिषिध्येतनत्वनिषिध्यते तोनि
षेधाभावानुपपत्तात्रसत्त्वंकल्प्यत इत्यर्थः। अन्यथाव्यपपत्तिं दिशाह नाप्रसक्तेरिति यथा शुक्तौरूप्यतादात्म्यं परमार्थतः सत्प्र
ह्माभावाद्वनिषिध्यते न तु अन्यत्रसत्त्वात्तथा शुक्तिसंसृष्टरूप्यस्याप्यन्यत्र प्रसक्त्यभावाद्धा प्रतिषेधो न तु सत्त्वादित्यर्थः। तस्माद्रूप्यस्य द

२१ श्री॥ तस्मात्स्वप्रमाणाभावादिह स्वनिषिध्यमानत्वात्रस्वमिति सिद्धिः इदानीं निषिध्यमानत्वमपि सिद्धमित्याह इहापीति परिहरति नं तथा
प्रतीतियथाहूरस्थपोर्ह्रस्वयोरेकोयं ह्रस्व इतिनादात्म्यभ्रमो जायते पश्चान्निकटमुपसर्पतश्चन्निबाधमाति ह्रीटह्रो विविक्तौ प्रतीय
तेतत्थेहापितादात्म्यमात्रं वेरनिषिध्यते तदाउराादेशएवविविक्तयोः शुक्तिरूप्ययोः प्रतिभासः स्यात्रवाक्षितस्मादत्रतथ्यत्तरूपा
वनिषिध्यत इत्यर्थः॥ यद्यपि सामान्यविशेषयोस्तादात्म्यं तथापि तत्सामान्यमिदं शुक्तिशकलमिति प्रतीयात्रसामान्यस्य साहस्यशून्य २८
तयाभ्रमापि न संभवति नन्तु तादात्म्यातिरेकेणाप्यत्र रूपमपि वेन्निषिध्यते तदा वैयाधिकरण्येनापि कदाचिन्निषेधस्यादिह च नेदं रजतं
नायं सर्प इति निषेधमिन सामानाधिकरण्येन निषेधो दृश्यते तस्तु पपत्स्यात्तादात्म्यमात्रनिषेधः परिकल्पित इत्याशंक्याह प्रतिषेध
प्रत्यय इति तिसृष्वेतासु प्रतिपत्तिष्वप्यत्र सर्वप्रमाणानामभावप्रतिषिद्धसामान्ये नदानीं विशेषतश्च प्रतिषेधाय प्रक्रमते तत्र विदाम्
त्मादिना॥ प्रथमं विज्ञानवादं पराकरोतीति पदितुद्धा विषादिना विज्ञानवादितेमतं प्रपञ्चयति तत्र पितुद्धाव पिद्धालनादरसवाहुग

गुंजादेर्ज्वलनादिसमारोपाय समारोप शरीरादिसहवर्त्मसंगाइत्यर्थः ॥ अथ सिद्धांतप्रसंगागमपरिहरति । आयातं तद्दीप्तादिनात तथा तावच्चे
ति । वह्निर्दितं तस्य सत्व विरुद्धस्यासंतासत्वा निर्वचनीयत्वख्यातिरकरणासंतरासं स्वादित्यर्थः पूर्वबाधाय सिद्धांतं परिहरति सत्यैवायमिति
गुंजादेः सत्वेवायं ज्वलनादिकिं त्वर्थक्रियासमानमवति तिमशरीरदाहादिप्रसंगाइत्यर्थः ॥ तर्ह्येपरारोदोषत्स्थादित्याह गुंजागुंजादावपीति
गुंजागुंजादौ समारोप्यमाणो वह्निर्न बाह्यः समारोप्यते त्वत्य द्विर्किं त्वांतर एव पर्यंत ज्ञेयतत्त्वं हि वह्निर्विद्वत्मासत इत्यक्त्वा त्वांतस्थ एव कदा
चिदपि दाहादिसामर्थ्यादर्शनात्तत्समारोप्यमाणेपि दाहाद्यर्थी न प्रवर्तत इत्यर्थः । इदानीं भ्रांतस्य प्रवृत्त्युपपादनाय विशेषं शंकते तव
ह्यसमर्थाकारेणेति तद्व्याकारांज्वलनादि गुंजागुंजादौ समारोप्यमाणः स्वयं यद्यप्यर्थक्रियासमानं भवति तथापि महानसादि
तद्दाहादिसमर्थाकारेण समारोप्यमाणः प्रवृत्तस्य प्रवर्तको भवतीत्यर्थः । सुहृन्मणिलावाद्याकारसमारोपश्चेदंगीकृतः तर्हि किं वि
ज्ञानवादाग्रहेण गुंजागुंजादिरेवावह्निसमर्थाकारेणोत्तरोत्पाद्यमाणः प्रवृत्तस्य प्रवर्तयिष्यतीत्याह गुंजागुंजादिरेवेति । इदानीमख्या

प्र॰टी॰

सन्यथाख्यातिवा... लोमितमुक्त्वाप्यदूषयति नवेत्यत हीत्यादिना ग्रंथस्यास्पष्टार्थः दोषानिल्येवमवहितमावग्राहयतीत्यत्र हेतुः तामात्रि
ष्टुष्टमनिर्वचनीयं वावभासयतीसत्तादात्म्यमेवोदाहरणमाश्रितत स्सदसत्त्वाभ्यां सदसदनिर्वचनीयं वा तत्ख्यं दोषादर्शयतीतिकल्पनामि
त्यक्तं तत्रासिद्धान्तदृष्टांतरूपशंकामाहतत्त्वगत्वं तदाभावादितिनिनतावत्रादात्म्यमपिसद्भूयवाधकंप्रमानानामेकपगमाद तासद्वचना
तीतिवक्तव्यं पद्मसंतासत्वेप बाधतथाप्रतिलालानभंभवतीसन्निधीयात तर्हि तिदनिर्वचनीयमेवमानीतिवाच्यं गतं तदाभावादितिपक्षे
द्वयापात्ता दोषमुपसंहरति तस्मादिति द्वितीयप्रकारं परास्कारोति सदसद्रूपद्वतिपरामिथ्यायणा विरोधमध्यकपमाथ्याद्वापि वाधके
तिद्ददं रूप्यमितिसर्वप्रत्ययः समदेशग्राहकत्वान्नयथार्थ एवनेदमिस्य... योसदेशग्राहकत्वान्नयथार्थ एवतत्र...र्थत्वेपिया
ध्यवाधकत्वाबातिप्रसंगादित्यर्थः अतिप्रसंगं परिहरति सदसद्रूपस्येति सथा...स्यात्यर्थोन्निवेधेनप्रांतित्वं तत्र वाहत्य सदसद्
पंरूप्यं यदितत्येवरञ्जततदासायथार्थख्यातिर्नावल्केवलमद्रूपेणेवगृतिमासायथार्थख्यातिवाद्भवेद्भ्रातिरित्यर्थः तत्रासिद्धान्ती दृष्टं

२७

53

तितत्किमितिनर्थेवंवदता त्वया किमंशाग्रहणं भ्रांतिरितीदानीमुक्तं भवति। अयमेव तत्र मतं शंकातत्तथा। विदूषणमाह उत्तरा। विनदं रजतमि
त्यवभासा भ्रांत एव स्यादित्यत्र हेतुमाह तत्रापीति। सदसदात्मकस्य साकल्येनाग्रहणादित्यर्थः। दूषणांतरमाह सर्वज्ञानानां चेवमिति नहि
घटादिना न सर्वावयवग्रहणमुपपद्यत इत्यर्थः। अतिप्रसंगपरिजिहीर्षया शंकते नांशाग्रहणमित्यादिना। सद्रूपस्य भ्रांतिकालप्राप्तस्याबा
धानिषेधेनावधारणं न संभवतीत्याह नहीति। पंचरूपस्येति अर्थात्तं प्रामस्यापर्याय[illegible]बाधन भ्रांतित्वं तत्राह अप्रसक्तस्यापीति इदानीं परिहर
पासिद्धांतमाह किं तर्हीति। ननु न सन्नासन्नापि सदसदादित्येवंरूपकस्योच्चयस्यानिर्वाच्यस्य पक्षस्य विलक्षणत्वं तदर्पकस्य विशेषादर्थापत्त्युपप
न्नमित्याशंक्याह न तावदिति प्रमाणं ज्ञानमित्यतः प्राक्तनः स्पष्टार्थः उक्तार्थः। केवलव्यतिरेक्यनुमानं ख्यातिप्रमाणं ज्ञानमित्यादिना प्रसि
द्धं विशेषणतः केवलव्यतिरेकेणोदूषणमभिनिवेदितमन्यत्रानवनाध्यपत्यादिति साध्यसमायां हेत्वाभासमिति शंकनीयं सदसदादिविल
क्षणत्वलक्षणा सिद्धा[illegible]यदापिज्ञानबाध्यत्वमनिर्वाच्यलक्षणं भवति तदापि प्रसिद्धत्वात्प्रसिद्धसाध्यावयवेनासाध्याविशिष्टपरिहारः सच

अ॰टी॰

मिदासत्वादनेकांतिक इति व्याप्तिमताऽनिर्वाच्य व्यवहारालंबनमिति वा प्रयोक्तव्यं केवलव्यतिरेक्यनुमानं नैयायिकाद्यनुसारेण प्रयुक्तं।
ये मीमांसकाः केवलव्यतिरेक्यनुमानं नानुमन्यंते तत्रार्थापत्तिर्वाऽनुमन्यते तान्प्रत्यर्थापत्तिप्रपञ्चयप्रमिथ्यात्वे विपक्षे बाधकं बाधानुरूप
स्पादिकमपि वोपजीव्येत्याह एतदेवोपजीव्येत्यादिनाऽनवच्छेदसातिरेकिणेत्यंतः प्राक्तनः स्पष्टार्थः। ननु कामलादिदोष एव कारणं प्रसि
द्धं किं तदन्वेषणेन लेशं व्याहृत्य ध्वंसातिरेकिणेत्यंतः प्राक्तनः स्पष्टार्थः। ननु कामलादिदोष एव कारणं प्रसिद्धं किं तदन्वेषणेनेत्याशं
क्याह नन्वध्वंसातिरेकिणेतीति तर्हि यथा विघ्नदादिकार्यदर्शनात्तदन्तर्गुणं कारणं परिकल्पते न तथेहापि कल्प्यतामित्याह सिद्धांती अन्या
येपतीतर्हीत्यादिना। किं तदित्याकांक्षायामाह निमित्तं तावदित्यादिना। न केवलं स्वर्धप्रवासेन नियमेन मिश्रमपरमपि सामान्येनाधिष्ठाना
वजामास्विकमव्ययच्यति तत्कसमधिगम्यमित्यर्थः। इदानीमुपादानं निर्दिशति उपादानमित्यादिना परिशेषादुपादानस्याऽनिर्वचनीयत्वमा
हानहीत्यादिना। अनादित्वविशेषणं प्रपंचयति तच्चाऽनाद्यवगुण्ठमित्यादिना कारणमपि वेश्यादिस्यात्तदा तत्कारणं तत्कारणेवाऽवयाणी

२८

र्थ्यादाकांक्षानिवृत्त्यभावाच्च ।सकार्यपर्यंतमज्ञदर्शनमप्यापद्यत सर्वेषां कारणानां तथा ।तातावत्का।र्यतःकारणस्य ।वश्यमवयपदर्श
नेन प्रवितव्यं कार्यानुगतबुद्धिवेद्यस्य ब्रह्मणो दृष्टोपादानत्वदर्शनात्तथा तत्कारणमपि साधयन्वन्तर्हि तस्या।प्यतस्मिन्नवांतरका।र्य
लभ्याद्दृश्यततत्कार्यस्यतत्स्वभावात्तथा तत्कारणस्य तत्कारणस्यापि तत्स्वभावत्व प्रादुर्दर्शनः अपघटत इत्यर्थः ।यस्मान्न निर्बाधं संसारादिवापादा
नं संप्राप्य ततस्मादिक्षपक्षसंहारः ।तत्र ननु प्रवृत्ति कारणं किमिति पराशंक्याह ।तद्येति ।एवं तावद्ब्रह्मणं निरूप्य बाधकमपि संचिन्त्यता निरूपय
ति ।तां च विसंवादा सा इत्यादिना सविलासां स्वकार्यामविद्यां ।निवर्तयदधिष्ठानयाथात्म्यज्ञानं बाधकं ।तन्निवृत्तिश्च बाधउव्यतात्र परा स्वप
।ऽपरोक्षबाधेन प्रतिपन्नस्य तत्वांशानि ...मात्रं बाध इति विभागतनुनेदं रूप्यमिति ज्ञानं बाधकं प्रसिद्धं तत्कथमुच्यते अधिष्ठानज्ञानं बा
धकमिति आशंक्याह ।तन्नीतरीयकं चेति अधिष्ठानज्ञानोदयेनोपादानाविद्या।निवृत्तिस्तन्नान्तरीयकसिद्धिः स्वकार्यतानाशाद्वा साक्षिसिद्ध
रूपात् तत्सदं ...ति नालिदं बाधकं प्रमाणज्ञानमित्यर्थः ।उक्तनीत्या रज्जुसर्पाद्युदाहरणस्या।निर्वचनीया विद्या ...नबाधितसिद्धत

प्र॰टी॰ रद्दष्टांतबलेन प्रपंचस्य तत्साधयितुं शक्यत इत्याह । सतीति विश्वमित्यादिना । अविद्याग्रहणं तत्तंत्रतया । लिंगसंबंध्याद्युपलक्षणार्थं निर्मित
पदं वा तदधीनत्वपरं तावता पश्यत्वजयापातात् । यद्यपि शुक्तिरूप्यस्य मानबलेन स्वरूपलदृष्ट्वा दिनं प्रति प्रपंचमिथ्यात्वमपि सिध्यतीति त
थापि धर्मिभेदवादिनं प्रति न सिध्यतीति तत्प्रतिबोधनाय यस्तु धर्म इति द्रष्टव्यं विमतं मिथ्या दृश्यत्वाज्जडत्वाच्छाय दृष्टांतस्यैव यथा रज्जुस
र्पादि इति ध्येयं तस्मात्तथ्यतिवाप्यत्वता मित्याह । द्वितीयपक्षे । केनजाड्यदृश्यत्वहेतुभ्यामिति । ननु मिथ्यात्वं किं तुच्छत्वमनिर्वचनीयत्वं वा सा
ध्यातं तत्राह । मिथ्यात्वं वदद्बाध्यत्वमिति । मिथ्यात्वानुमानेन पक्षोक्तो नैयायिकाः प्रत्यवतिष्ठंते । अथायमित्यादिना । प्रामाणिकपक्षमभ्यु २६
पगम्य परिहरति । श्लोकेन प्रत्यक्षादिप्रमाणानामित्यादिना । ननु तर्हि प्रमाणत्वाविशेषादागमवाक्यस्यैव पिव्यावहारिकामेव प्रामाण्ये
तद्वत् द्विपक्षस्यापि वा ध्यत्वे श्रुत्यात्वे वर्तमानिका स्यादित्याशंक्याह । श्लोकेन अद्वैतागमवाक्यं त्विति । कतिपयजंतुप्रदेशकालाबाध्या
र्थविषयं ह्यावहारिकं प्रामाण्यं सर्वथाबाध्यार्थविषयं तत्त्वावेदकमिति विभागः । केवलो वेत्याद्या ज्ञानजार्थविषयं ज्ञानं त्वात्तिरिक्तं वांत

रविनाशः॥ ननु यदि प्रसज्याद् अर्थाव्यभिचारित्वं प्रामाण्यं स्यात्तदा लीकापि प्रपंचो दृष्टान्तमपावादिवत्प्रामाण्यं कइति कल्पयितुं शक्यतेन
उत्तरस्मिन् तथा व्यभिचारित्वोऽप्रमाणत्वादिना शंक्याह नहि श्रुतिस्तावदीतिविषयत्वात् सर्वथाबाधितार्थबोधकत्वलक्षणं तत्त्वावेदक
त्वं नामप्रामाण्यं श्रुतस्त्विति ते नैव प्रत्यक्षादिना परतोवेति प्रमाणान्तरेणवानद्धिकाश्चिस्मुतिशुल्लोपिंत्वातुं शक्त्वा। यतस्तत्वावेदनासिद्धश्च
न पक्षः पर्शैवाभ्याव्यभिचारित्वे प्रमाणमिति भावः। कथं न शक्यत इत्यत आह स्याकोंक्षणमाहा नहितावदिति। ईदृगसं तावाद्यार्थपरिच्छेदल
क्षणं स्वप्रामाण्यं प्रत्यक्षेणैव संवेदनेनावगन्तुं शक्यमित्यर्थः कुत इत्यत आकांक्षायां पक्षस्यांतकिं वेदनांतरग्राह्यं स्वसंवेद्यं वेति ताना
द्यं प्रत्याह परावेदनपक्षे हीति स्वग्रहणमंतरेण स्वविशेषितप्रामाण्यग्रहणानुपपत्तेरित्यर्थः। द्वितीयं प्रत्याह स्वसंवेदनपक्षेपीति
स्वविषयस्याबाधितकबाधाभावमनिश्चित्य रक्यं तद्विशेषितं स्वस्य प्रामाण्यं निश्चेतुं पारयेनं कथं विना गृहीतविशेषणा विशिष्टबुद्धि
रितिपायादित्यर्थः। ... तु स्वार्थस्याबाधितकबाधाभावग्रहणमन्तरेणापि तद्विशेषितं स्वप्रामाण्यं ग्रहीतुं न शक्यते तर्हि स्वार्थस्याबाधितक

प्र०टी०

वाधाभावमपिप्रत्यक्षात्मेवयद्दीप्रतीतास्याशंकाहानवधार्थस्येति। प्रत्यक्षस्यवर्तमानसंबद्धग्राहकत्वनियमात्तत्कालांतरभावीबाधाभावाद्य:
ग्राह्यस्यार्थः। तस्मात्प्रत्यक्षद्वारेणैवप्रामाण्यमीदृशमवगंतुंनशक्यतइतिसिद्धं। यच्चोक्तंपरतोऽप्यवगंतुंनशक्यतइतितत्स्वपंवयति। परमपीमा
दिनाद्यप्रमाणांतरंप्रत्यक्षाद्दशात्यंतिकाबाध्यार्थपरिच्छेदसाधकंनकिंप्रत्यक्षामपानुमानादिवाप्रसक्तं। यत्तदपिप्रथमप्रत्यक्षादवहर्तमा
नमात्रग्राहकंकथमत्रालंताबाध्यार्थपरिच्छेदकत्वग्रहणोपवर्ततांनकथंविदित्यर्थः। अनुमानादिकंस्वदूरपराहतमित्याहापक्षालितिद्र
र्घेपरतःप्रामाण्यमां। प्रत्यक्षप्रमाणांतरेणापिप्रत्यक्षादरत्यंताबाध्यार्थपरिच्छेदलक्षणंप्रामाण्यमवगंतुंनशक्यमित्युक्तमिदानींतदपि
नमंस्तवतीत्याह। परतश्चेतिप्रत्यक्षस्यप्रामाण्यंपरतश्चतज्ज्ञायततदापरस्याप्यनिश्चितप्रामाण्यस्यानिश्चायकत्वासंभवाभावादेवतस्यप्रामा
ण्यमवगंतत्वात्तदपिपरतस्त्वेऽनवस्थापांस्पष्टंपूर्वप्रामाण्यानवगमात्तत्तदुत्तरप्रामाण्यानवगमाद्व्यवहारासंगप्रसंगान्मूलक्षयइतिभा
वः। यद्बोध्यात्मनज्ञानमर्थप्रकाशकमिष्यतेतत्स्थ्येवार्थप्रकाशत्रपलारतद्याटहा। तामेवविषयपरिकाशाविषयकर्मकारकतयाप्रद्य

३०

२०

मानबाधदर्शनात्तत्प्रामाण्याप्रामाण्ययोः संशयस्तदा संवादकबाधकाभ्यां प्रमाणमप्रमाणमिति वा ज्ञायते न नियमेन त्वनवस्थाना
वहति । तदसद्विज्ञानोदयसमनंतरमेव ज्ञातो मयायमर्थ इति विशिष्टवेदनासंभवप्रसंगात् । न खलु विज्ञातविशेषणविशिष्टेति शाखा
दृष्टत्वनानंतरं कश्चित्संदिग्धे विज्ञातोयं मया न वेति तस्माद्विज्ञानं गृहीतमेवार्थप्रकाशादिव्यवहारनिमित्तं प्रयोगोपि विज्ञातोमया
यायमर्थ इति व्यवहारो विशेषणग्रहणपूर्वको विशिष्टव्यवहारबाध एवं मत एवं यथा दंडीति व्यवहारस्तथा यतस्मान्नत्यतिविज्ञा
नं प्रकाशमानमेवार्थं प्रकाशयति साक्षात्प्रकाशकत्वाद्यदेवं तदेवं यथा प्रदीपः तथा चेदं तस्मात्तथेति । न च प्रकाशत्वात्प्रकाशकत्व
मसिद्धमिति मंतव्यमज्ञाननिवर्तकत्वेन तदुपपत्तेर्यथा प्रदीपस्य तमोनिवर्तकत्वेनैव तु सामर्थ्यं फलोपादकत्वान्न किंचित्संपाद
कादपि प्रमाणत्वेन प्रामाण्यवानवगतादनाप्तवाक्यादिव नार्थोपासः तस्यापि तत्त्वप्रमतत्वान्मतौ स्वगतत्वमन्यस्यापि तत्थ्यापि कथं न
नवस्थानन्तु संवादकमन्तरेण स्वत एव यदि प्रामाण्यं परिच्छिद्येत तदा सम्यग्ज्ञानोत्पत्तिसमसमयमेव तत्प्रामाण्यपरिच्छेदात् किमि

प्र॰टी॰

दप्रमाणामासिद्धिदत्रमाणमिति संप्रत्यानथ्याऽवतित्वतस्माज्ज्ञमोपरतस्त्वमितिनायंदोषसम्यग्ज्ञानादपसमनंतरमेवयदाकारे
णोन्नगाहिराधिज्ञानान्तरसन्निपातानबतितव्यसंशयस्यापिसंलवात्त्वासंवादकेनचप्रामाण्येनिश्चयप्रतिबन्धकसंशयादिमलवि
गमएवक्रियातनत्वप्रामाण्येनिश्चयः सनुघतएवतिपक्षायंप्रयोगाः।सम्यग्ज्ञानंमाणान्तरविघंवघसाध्यदेवंतदेवंयथाघटादी
ति।साप्यसंबद्धःघनादिबाध्यधनिया।राहस्कलादितिप्रयोगाःसंविद्रूपत्वघ्नपाधिस्तस्माज्ज्ञसोध्वतस्यमाःख्यपं।इदानीमुसत्रा ३१
वपिचतस्यसिद्धयेप्रयुज्यतेप्रामाण्यंज्ञानकारणमात्रजन्यनिष्ठमप्रामाण्येतरत्वेसतिज्ञानिकधर्मत्वाद्यदेवंतदेवंयथाज्ञानत्वंतथा।
येदंतस्माज्ज्ञथतिघतस्त्ववितदेवयज्ज्ञानकारणमात्राधीनत्वं।पक्षेदमनुमानंप्रमाणज्ञानंसम्यग्मिथ्याविधंसाधारणकारणंतिरि
क्तकारणजन्यं।अनित्यज्ञानत्वात्।यदेवंतदेवंयथाऽप्रमाणज्ञानमिति।तदसत्।दृष्टान्तस्यसाधनव्यविकलत्वादज्ञानहेतुत्वाभ्यपपा
मात्मस्वात्तिखावगसाद्धत्रिष्यतिएतनाप्रमाणाःप्रमालभसंगात्कार्यलिंगाकारणात्तदानुमानंवापास्तंतानचभावनात्स्वामाण्येस्या

61

अर्थापत्तिविरोधाच्च। तथा हि यद्यवितिरिक्तकारणजन्यत्वं तदा सम्यक्ज्ञानस्येन्द्रियार्थसंनिकर्षभावाभावान्वयव्यतिरेकानुविधायित्वं न
स्यादिति घटेत। तत्र द्रव्यत्वाद्युपपत्त्या तावन्मात्रजन्यत्वं तस्याधिगम्यत इति। ननु सम्यक्ज्ञानस्य दोषाभावसद्भावे इन्द्रियार्थसंनिकर्ष
भावाभावानुविधायित्वेन इन्द्रियार्थसंनिकर्षमात्रान्वयव्यतिरेकानुविधायित्वमसिद्धं। न दोषाभावस्य सहकारित्वप्रमाणाभावान्नान्वय
व्यतिरेको प्रमाणं तत्प्रावृत्ति। धिकापि नावविपर्ययं तस्यान्यथासिद्धत्वात्। किञ्च दोषाभावो निरात्मको न सालम्बकस्य सम्यक्ज्ञानस्यो
दयः संभवति। कथं तर्ह्यनुपालंभादभावनात्वादयः। नं कथं चिद्। नह्यनाधनन्नाम्या फलनस्यात्। नाभावो नामास्मत्पक्षे कस्यचिन्निर्विषयत्वादवि
घां विना। किञ्च दोषप्रागभावप्रध्वंसाभावेतरेतराभावानामेकैकस्य तावन्न सम्यक्ज्ञानकारणत्वं। व्यभिचारात्। सर्वेषां च कारण
त्वकल्पने गौरवं तस्माद्दोषाभावापेक्षितार्थेन्द्रियसंप्रयोगमात्रजन्यत्वावगमात् ज्ञानस्येवार्थापत्तिविरोधः। यद्युच्यते तथापि
निरनुमाननमविनाभावबलेनार्थावबोधकत्वादनुमानादिवदनुमानं नानुमानान्तरत्वेनाबाधकं। तथा हि किं समानबलयोरनुमानयोर्वि

प्र॰टी

३२

रोधः किं वा समानबलयोः॥ आद्ये किं कस्य बाध्यं बाधकं वेति निश्चायकाभावात्। द्वितीये तु पक्षे तत्प्रत्यक्षस्यानुमानबलवत्वे तदेवास्तु किं
प्रत्यनुमानविरोधेन। अथ प्रवृत्तिप्रत्यक्षहेतुसंज्ञा विसतिन प्रवृत्तहेतो निर्णयजनकत्वं किंतु संशयापादकत्वमेवेति। तदसत्। संशयस्यापि
तुल्योनयविरोधप्रसक्तेः तिसृ एकत्वं न विरुद्धानुमानद्वयसंनिपाते प्राडुर्भावाभावादिति तदप्यनुचितं। अर्थापत्तेरविनाभावबलेनार्थाव
बाधकस्याभावाच्च। किंत्वनुपपत्तिमात्रबलेन। तथा हि यथा महानसादौ वह्निधूमयोरविनाभावं गृहीत्वा महीधरादिप्रदेशे धूममनुप
लभमानस्य पश्चादि प्रविलापरस्मरमनुमानमुदेति न तथा स्फोटादिकार्यस्य पूर्वप्रत्यक्षेणाविनाभावाग्रहणात्। शङ्करतीर्थे पलासाव
न्यत्र साधिता इति नेह प्रपंच्यते संग्रहाधिकारात् न त्वनुपपत्त्याविनाभावश्च यः पर्यालोचते। तथा हि रूपाद्युपलंभस्य चक्षुरादिकमत्र
रेतो कथमनुपपत्तिर्न वत्तु तद्धेतुकारणमपारदर्शिकोपलब्धापथादिदिक्रिया तथा चं रूपाद्युपलब्धिक्रिया तस्मान्नान्तरेण कारण
व्यापारं न विद्यमर्हतीति चेदेवं तथा चान्यथानुपपत्तिशब्दस्याविनाभावप्रवार्थार्थाक्षेपाभावादिति। एतदप्यसारमनुपपत्तिसमर्थो हेतु

३२

63

त्वेन सामान्यव्याप्तसन्निधानान्नर्थहेतु हेत्वनुमदसन्निधानयोः पर्यायपरत्वं तस्मात्सामर्थ्यात् तादात्म्यं प्रतिबन्धमानमिति सूक्ष्ममर्थापत्तिविरु
द्धं । यच्चोक्तं नानुमानस्यानुमानान्तरेण विरोध इति तदसन्नानुवितं तथा सति परमाणूनां मूर्त्तत्वेनानित्यत्वानुमानस्य । विक्षिप्तत्वानु
मानेनाबाधप्रसंगात् । तस्मादनुमानस्यापि समानबलत्वाविरोधः विताबद्ध्यापारव्यनिश्चायकत्वप्राबल्यवत्तानुद्भवे बलस्य बाध एव तुल्ये
ऽपि संगतेनानेनागमवाक्यमपि प्रमाणत्वाविशेषात्सत्यत्वादनष्टार्थस्यासत्त्वाबाध्यत्वमध्यवसातुं शक्नोतीति तन्नत्वाप्तविलम्बावे
दनसंगतं प्रमाणपरसंभवतीत्याशंक्याह । आगमवाक्येनुमानवदित्यादिना । न प्रत्यक्षवन्नियतकालं वस्त्वागमेन परिच्छिद्यते । तत्र न काला
न्तरवर्त्ती बाधासंभवान्न तदा हन्तेत्यर्थः । तर्हि तस्यास्तात्त्विकाबाध्यार्थपरिच्छित्तिसाधनत्वं विघटनत्वं विघटत इति कुतो वसीयतेत्याशं
क्याह । तदेव स्पष्टयति यथा गौः शब्दोच्चारणानन्तरं वार्थप्रतीतिः तदभावे च प्रतीतिरन्वयव्यतिरेकाभ्यां गोशब्दस्य तज्ज्ञानसाधनत्व
मवसीयते तथागमवाक्यानामसत्येवाप्तवाध्यार्थस्य वज्ञताः प्रतिपत्तिर्भवतीति तदभावे नानुत्पद्यतीत्यन्वयव्यतिरेकाभ्यां तस्या

64

प्र॰ टी

त्वन्नाबाध्यार्थ इति प्राप्तिसाधनत्वमेवमन्यत इति। किञ्चागमार्थस्य सत्यत्वश्रवणात्तद्विषयस्याप्युपपद्यत एव तत्त्वावेदकत्वमिति सा
ह्यात तथा च श्रूयत इति। न वेदप्रामाण्यं हि वैकं सत्यत्वं संकोचकाभावात् प्रकृतं निगमयति तस्मादिति। ननु चैवं सत्यत्वाद्व्यावहारिकं प्रा
माण्यं ततः प्रकृतत्वमा न किं परिहृतमित्याशंक्याह। एतेनेति। यथा शरीरात्मनाविव्यावहारिकस्य सत्यत्वस्य मिथ्यात्वेन सह वि
रोधेनाभिप्रायथावादेहव्यतिरिक्तात्मानुमानस्य सांव्यावहारिकप्रामाण्येन मन्ताप्याव्यामिति प्रत्यक्षेण वाधस्त्वच्छादित्यर्थः। प्रत्य
नरिसादिः स्पष्टार्थः। एतेनेति प्रतिविंबादिवत्प्रामाणिकस्यापि प्रतीतिमात्रेणाश्रयतापादाने नादाहरणं प्रामाणिकत्वसाध्यावि २२
कल्पमप्रामाणिकं वेदाश्रयहानिरितीयमपि शंका निरस्ता भवतीत्यर्थः। अप्रामाणिकं नादाहरणमप्रामाणिकत्वान्तरविशालव
दिति तत्राहलंडुदाहरणसाम्यादिति। इदानीं हेत्वर्थं दर्शयति व्यलिकारानिधिस्यात तथापि दृष्टव्यतामित्यत्र हेतुभूतमेव हेतुत्व
नापात्रं हेतुरूपं तं उत्तरमाह अन्यत इति। पदैदासात्मकमित्यत्रासत्त्वादिवद्व्यावृत्यात्मकं जडत्वमित्यर्थः। दृश्यत्वं व्याचष्टे दृश्य

65

त्वमित्यादिना । अपेक्षातिपतितेऽदृश्यत्वमित्यत्र प्रकाशस्य । विवंजका । पेक्षा । निष । नीनाप्युपलच्यव्यवहारः । तदर्थमुक्तं अदर्शनपदं । तथा
विश्वरूपभूतस्फुरणा । पेक्षा । स्वप्नवेति स्वातिरेकिग्रहणं तथा च । मनः । सा । पाधिकव्यवहारा । तव दर्शना । पेक्षा । स्रीति तदर्थमुक्तं स्वयंवदा
र इति । विधिमात्रमिति । केवलविधिरूपेण निषेधात्मकमिति विना । गा । जडत्वदृश्यत्वपापूर्वमेव्यापारित्यर्थः । इदानीं पूर्ववादी शान्तिप्र
यं प्रकटयति । हन्तेत्वमित्यादिना । परिहरति । मेवमिति । असिद्धविरुद्धा । पेक्षया । रतीघस्या । नेकान्तिकत्वप्रसक्तिर्नास्तीत्यर्थः । अस्य
प्रकाशत्वासाविदूषत्वापेक्षया वारयति । यस्य दृश्यत्वस्यापसक्तिर्नास्ति । दृष्टान्तिका । त्रिकालमपीत्यर्थः । स्वप्रकाशत्वप्रमाणाभावं मत्वाह
कृत इति । आगमोदित्याह । शास्त्रापमिति । नन्वन्यार्थो प्रमाणमन्यथा हि । यदाप्रमात्मा सर्वपदार्थे व्याख्यातृत्वमात्मानं प्रतिपद्यते । तत्तद
स्वरूपमेव सकलविषयव्यासंगानि बोधादिना । पापकला । पनघ्नप्रतिपत्तिहेतुत्वात्स्वरूपा । तिनिपाद्या । तिरिक्तापवर्ण्यते । नेत्रसारं
स्वपमिति विशेषणेन द्योतितस्यैव विशेष्यात्वप्रतीतस्थार्यपरित्यक्त्वा बकादर्शनाडपचारकल्पनापोगाद्यानवत्वेर प्रसप

न्टी० ग्राह्यत्वप्रत्यक्षा[illegible]रोधाद्युपचार[illegible]कत्वात् न भिन्नविषयत्वादहंकारस्यादिण एव स्वप्रकाशताभिधानात्। ननु प्रमाणान्तरवेद्य आत्मा त्व
द्यत्वात्परवदित्यनुमानविरोधाद्युपचारात् न स्वात्मनि वेद्यव्यतिरेकादन्यतरासिद्धत्वाच्च। वस्तुत्वादितिप्रयोगेनात्मत्वमुपाधिः साधनव्या
वात्पन्नत्वात्तस्मात्प्रमाणान्तरविरोधाभावान्नोपचारः। ननु स्वप्रकाश इति कोऽर्थः। किं स्वयमेव स्वप्रकाशात्माह्या न मुक्तस्वयमेव स्वात्मानं प्रकाशय ३४
ति। किं वा स्वयमेव प्रकाशात्मा नमाकं नेनावदाद्यः। प्रमाणप्रमेययोर्भेदेनैव व्याप्तत्वादुभयाद मूर्च्छादिदिदृक्षम स्वविशेषे चलास्वयग्रहणप्रसंगाच्च।
ना। पि द्वितीयः। प्रमाणमन्तरेण केवलस्य प्रमेयस्य प्रमाजनकत्वानुपलब्धेः। नापि तृतीयः। तसङ्कविषयमात्रासंजवेन सिद्धिप्रसंगात्तत्प्रमाण
मन्तरेणापि सिद्धौ खपुष्पस्यापि सिद्धिप्रसंगः। आत्मा ज्ञाता स्वयं विनिरपेक्षः प्रकाशोऽपस्येति स्वप्रकाशः। इतरथा सुषुप्तिसिद्ध्यनुपपत्तेः।
एतावन्तं कालं सुखमहमस्वाप्समिति परामर्शासंभवप्रसंगादौपाधिकसंविदभावेन च मूर्च्छादित्यवाक्यानुपपत्तिः। यदप्युक्तं प्रमाणानामावन
स्वसुखपसाम्यमिति तदसत्। प्रमाणग्राह्यताया एव स्वपदावदनीयत्वात् सति प्रमाणप्रवृत्तेरन्यथा न्यायसंप्लवापासत्यत्वे सिद्धे प्रमाणस्य

67

वृत्तिः प्रत्यक्षप्रमाणसत्त्वसिद्धिरिति। तस्मात्प्रमाणाभावमात्रेणासत्त्वव्यवस्थानःस्वभावव्यासत्त्वापाः। ननु तथापि स्वप्रकाशकत्वबाधकत्वा
त्माविच्छेदप्रसंगः कथं स्वप्रकाशः स्वयंप्रकाशत्वेवा कथमागमगम्यत्वं अत्र स्वरूपेण स्वप्रकाशत्वव्याप्याधिकरणवृत्तिर्तान्निमित्तप्रमाण
प्रत्यक्षागमविषयत्वं न विरुद्ध्यते। तथाहि प्रकाशलक्षणाभावाव्याप्याधिकं स्वरूपं नाम न स्वप्रकाशत्वबाधकेनागमेनावेद्यत इति वस्तुत
इदानीं अस्मत्पक्षे अहमनुमानं दर्शयिष्यामि यावत् निकामं वर्णितं किं अथ श्रितावादिसंदिग्धो। तत्र किमित्यत्र आह इदमिति। ननु तथा विशिष्ट
प्रकाशः सविशेषणप्रकाशाधीनो यथा दण्डीति प्रकाश इति व्याप्तिबलेन तन्मात्रमनुकूलमित्यपेक्षायामपि ज्ञानस्य विशिष्टप्रकाशत्वाद्विशेषण
भूतात्मप्रकाशाधीनत्वमात्रं सिद्ध्यति। न तु विशेषणभूतात्मप्रकाशस्य स्वतस्त्वमित्याशंक्य परिशेषात् सिद्ध्यतीत्याह अव्यवच्छेदकत्वायमित्यादिना
अनुकूलमित्यन्तेन केवलस्य तस्याकाङ्क्षायां ममत्वमात्मावच्छेदकविशेषणं वर्ततां तस्य अपाप्तज्ञानलक्षणान्तर्विषयाव्याप्यत्वस्याविषमानवि
तेनार्हतीत्यर्थः। मानुमानसंपत्स्वागमस्यात्मायुगपदेकस्यां क्रियायां कर्तृत्वकर्मत्वविरोधात्तथापि विषयसंविदधीनासिद्धिकानविष्य

टी०

तीत्याह प्राभाकरा विषयसंवेदनादेवेति। परिहरति। नेवमित्यादिना। घटादावनेकान्तिकत्वपरिहाराय संवित्कर्मताभ्युप्र रणाति। उपसं

हरति। अतः पारिशेष्यादिति। प्रसक्तप्रतिषेधेन्यत्राप्रसंगाच्छिष्यमाणे संप्रत्ययः परिशेषः। एतदुक्तं भवति। विषयस्तावदात्मप्रकाशान्यथा

मामदं विदितमिति व्यवहारासंभवप्रसंगात्। सतमान सत्यब्रह्म सिद्धाना। प्रिविप्पपसं विनिवर्त्यतो नवानुमानिको परा ज्ञावभासकलानव

प्राप्त्यावाधाप्रावाद्वयवान्यज्ञप्त्यन्तरमाश्रितस्मात्स्वत एवाति। पूर्वसर्वान्त्यतिसाधारण्येन परिशेषानुमानात्स्वप्रकाशत्वं साधितमिदानीं प्राणा

करप्रत्यन्यथावारयनीयमित्याह यद्यपीति। किंच स्वप्रकाशं विज्ञाना भिन्नत्वात्स्वात्माद्यप्रकाश इत्यभिप्रेत्याह। विज्ञानस्वरूपस्यायमित्यादिना।

यदि विज्ञानस्य स्वप्रकाशत्वं सिद्धं स्यात्तदा तदभिन्नत्वाद्यमाद्यप्रकाश इति वक्तुं शक्यते तदेतत्तु नास्तीति। नन्वया पिकं मन्य श्राद्दयाति विज्ञा

न भवतावदिति। परिहरति अत्र साधनं त्वलोक इत्यादिना। समावाधारकालो यस्य स्वात्मा। यरज्ञानस्य तत्रैयात्कं तस्य स्य निकरति विग्रहस्य श

त्द्वनधर्मिणि घटादिसंविद्व्यातरलोकं व्यावष्टि विमताविप्रतिपन्नेत्यादिना परपरिकल्पितानुभवसापेक्षा। ग सिद्धसाध्यता। अदासायादावि

३५

69

वादाख्याविति ।। व्यवहारविरहानन्नवतिसंविदिष्टाद्घटादिसंविद्धुव्यन्तरसंवेदनाभावाद्व्यवहारहीनानभवत्येवेति सिद्धसाधनत्वं
ख्यात्तदर्थमाहस्वगोचरसंवेदनविरहप्रयुक्तौ। देवदत्तस्य मदन्तुमानसंवेदनं यज्ञदत्तसंविद्विषयं तदभावापराधेन यज्ञदत्तसंविद्व
हारहीनानभवतीति सिद्धसाधनं ख्यात्तदर्थमाहस्वसमानाश्रयेति । देवदत्ताश्रयं पूर्वसंविद्विषयं स्मृतिसंवेदनं कालान्तरभावितदभावा
पराधेनपूर्वसंवेदनस्य व्यवहारहीनत्वं नास्त्येवेति सिद्धसाधनं ख्यात्तदर्थं स्वसमानकालग्रहणं स्वसमानाश्रयकालीयस्वस्वगोचर
संवेदनस्पताविरहप्रयुक्तौ बनव्यवहारहीनानभवतीत्यर्थः । नयननरव्यवक्रियमाणसंविद्ध्वनत किं घटसंविदाग्रहणं किं वाघटसंविद्ग्राह
कासंविदः । प्रथमहेत्वाभावः । पक्षनिरूपासाधनविकल्पाच्च ।। द्वितीयेत्तु प्रतिज्ञा दृष्टान्तयोर्व्याघात स्पष्ट एव । श्रोत्रायते । अनुमितावह्
टसंविन्मात्रीतिव्यवहारकालघटसंविदस्फुरणमनुभयवादिसंप्रतिपन्नं तं च स्वसमानाश्रयकालस्वगोचरसंवेदनाभावेन व्यवहारहीनं
नभवतीत्यपि संमतमेवातस्तस्य दृष्टान्तबाधां किमनुपपन्नं न भवतर घटसंविदेवेति परस्य संमतं व्यनपद्धानिरोधमर्हतितनापितहारहच्याद्य

प्र॰टी॰ ग्राहकत्वावनद्धटसंविदो भिन्नमित्यसम्मतं येन प्रतिज्ञाविरुद्धमुदाहरणपिच्छान्न च तर्हि निद्रावस्थायामज्ञानदृष्टान्तो सिद्धिः पद्धतिन्ते
अप्रसंगादितिवाच्यं परेणाश्रमात्मलोदनप्रतिपन्नस्यात्मसिद्धव्याभिवलनतं प्रतिदृष्टान्तापपत्तिर्नयपरस्य प्रानिशेदावभासनत्वात संवि
दन्तरनेरापसप्रतिपन्नस्यतायां विरोधाभावाद्धेकालाडमानाप्रवचनायारपि विलाघप्रसंगात् अथवा घटसंविद्यातिरिक्ता संवित्त्वात्
घटसंविद्दृष्टान्तः न तु क्षावरसंविदं तस्याप्यवस्तुनुपलंभनानावसिद्धेर्लौकासिद्धदृष्टान्तवष्टम्भेन प्रयोगाविप्रतिपन्नस्यान्यायेन वाधनी
पशतिसंवेदनास्वसंवेदनत्ववक्तव्यमितिनावः न च परस्यात्रान्त एव भेदावभासः संवेदनानामख्यसंवेदनत्वबाधकादर्शनादितिवाच्य २६
मित्याहाख्यसंवेदनत्वे विलादिना । विशिष्टावभासत्वेनानुपपत्तेः तान नाविदितत्त्रेऽत्राह । नह्यविदित इति । इदं कथंभूतं विदितमिति स्वदनस्यावद्धि
शाबलेन यास्फुरतिविशेषणाविशिष्टावभासः संभवति नह्यप्रकाशमानदाएऽदएऽीतिविशिष्टप्रत्ययोद्दष्टा । ता विशिष्टावभासाउप
पत्त्यासंवेदनानांख्यसंवेदनत्वमेववक्तव्यमितिभावः नतु तख्यसंवेदनस्यसंवेदनान्तरागास्फुरणं नावि ... रा

क्याह। नचावृद्दशान्तरमिति। यदि संविज्ञावरं तदनान्तरं स्यात् योग्यत्वं सदनुपलब्धत्वं तन्न चोपलभ्यमानं तत्तद्दशायां वा वस्तापत इत्यर्थः। ननु
उपलभ्यत एवेति संविज्ञावरंवेदनान्तरमिति तत्राह। अनुभवेवेति। ननु घटसंविज्ञावरसंवेदनमनुभूयत इत्यत आह तावता तज्ज्ञावरमप्यनुभू
यतेति कथं राशाम तत्राह। आघसमानपाशदेम तादृत्तरविज्ञानानुल्यसामग्रीकत्वादित्यर्थः। एतद्दस्फुटयति यावतीत्यादिना। मन
सासंपृक्तश्चात्मन्दीः सम वायएव प्रथमज्ञानोपलंभसामग्री सा द्वितीयादावप्यविशिष्टेव सर्वज्ञानानामात्मन्यवसमवायादतस्तया मप्यु
पलंभेन भावितव्यमित्यर्थः। ननु संविज्ञावरस्य वेदनं विद्यमानमपि सामग्रीसत्त्वेपि नानुभूयतेऽदृष्टविकल्पादित्याशंक्याह न चाहृष्ट
तिद्दतश्च सामग्रीसत्त्वे वृष्टविकल्पादनुपलंभ इति न शक्यं वक्तुमित्याह। तथा च प्राग्यानुपलंभादिति किं विद्यमानापि पराहृष्ट
विकल्पान्नोपलभ्यते किं वा भावादेवेति संदेहादित्यर्थः। तस्माददृष्टमात्रविकल्पा सामग्रीसत्त्वेप्यनुपलंभाद्वितीयसंवेदनस्थ्या
ति न शक्यं वक्तुं इदानीं प्रकारान्तरेणानुपलंभं साधयति। तथापीति। यद्यप्यदृष्टमात्रविकल्पादनुपलंभाद्वितीयसंवेदनस्येति न शक्यं व

प्रती·

नघटते तथापि सुखे संवेदनवाह्यार्थे सावरं द्वितीयं वांतरसंविज्ञासरमिसवांतरावलक्षण्यादि विद्यमानस्यापि तस्याद्युपलंभो घटते यथा
जायला लानस्यात्मनि समवायात्सुपन्न उपलभ्यते सोऽप्यसक्तानोपलभ्यात तद्वदित्यर्थः। दृष्टांतदार्ष्टांतिकायोर्वैलक्षण्येन परिहरति ल
विन्नामतितत्र दृष्टांते तथा नादेनामविद्यमानस्यापि विषयत्वस्याद्युपलंभो न घटन्नाम यदि तेन विनानुपपद्यमानं इष्टावष्टादिकार्यमस्तिकार्यं
वशेन तस्यावश्यं कल्पनीयत्वात्सुखादितनु संवेदनविषयसंविदंतरकल्पाति रोकेणानुपपद्यमानं कार्यं किंचिन्नास्ति येन तदनुपलभ्यमानमप
स्त्रीति कल्प्यते इत्यर्थः। आह पूर्ववादी विशिष्टवेदनामवेति घाटामयाविदितइति विशिष्टसंवेदनमवानन्यथासिद्धं कार्यं न हि तद्विशेष
णाभूतसंविद्रूपणामंतरेणावकल्पते अत्र तस्मादन्यथानुपपत्त्यैवानुपलभ्यमानावदनांतरं कल्प्यत इत्यर्थः। अन्यथाप्युपपत्तिमाह नतास्याति।
विशिष्टसंवेदनं विशेषणस्फुरणाभावमापद्येत नतु विशेषणाज्ञिनेन तस्फुरणानलविंतव्यमित्यनव्यापारः। श्लिष्यत एवच विशेषणस्य सं
वेदनस्यस्फुरणं नविष्यतीति भावः। इदानीं व्याप्तिबलेन लिंदं साधयति यद्धस्थिति। परिहरति आननेवातिसर्वपघटादतिरिक्तवेदनव

२७

73

थत्वं चेत्ति संवेदनत्वलक्षणं सिध्यति व्याप्तिसंवेदनस्य तु संवेदनांतरवेद्यत्वेन व्याप्त्येतरवेदनेनासिध्यतीति व्याप्तिव्यापारांतरमाह। किं
वत्यादिना सर्वं संवेदनमस्वसंवेदनमिति नैयायिकानां व्याप्तिसंवेदनं सर्वेष्वसंवेदनस्याप्यसंवेदनत्वं साधयन् स्वव्याप्यस्वसंवेदनत्वं
साधयति संवेदनत्वस्य प्रयोजकस्य स्वस्मिन्परत्र च साधारणत्वान्न खलु तस्य स्वातिरिक्तेनाप्यसंवेदनत्वं सिध्यति तथा सर्वं कार्यं सकारणक
मिति ज्ञानं सर्वस्य कार्यस्य सकारणकत्वं साधयत्स्वस्यापि कार्यत्वाविशेषात्सकारणकत्वं स्वयमेव साधयति तथा सर्वं वस्तु सात्मकमिति
व्याप्तिसंवेदनं सर्वस्य सात्मकत्वं वा स्वयं स्वस्यापि सात्मकत्वं साधयति न तु तस्य सात्मकत्वं व्याप्तिसंवेदनांतरेण सिध्यतीति कथं यद्
क्तं स्वातिरिक्तव्याप्तिवेदनेन सिध्यतीति त्वदीयव्याप्तिर्न व्याप्तिव्यापारपरंपरापि तु स्वयमेव त्वेवेत्यर्थः॥ तथा न ममाचास्वगोचरत्वमित्याह
परं गोचरयत्येवेति। सिद्धं साध्यं यत्संवेदनमपीति। ननु स्वसंवेद्य इत्याह। स्वपरसाधारणत्वात्स्वस्मिन्परत्र च साधारणं प्रवृत्तिनिमित्तं सं
वेदनत्वादिति न स्वगोचरत्वं व्याप्तिवेदनस्य हेतुना तथा घटते संवेदनत्वात् एकं साधारणं निमित्तमाश्रित्य न स्वगोचरत्वमपि स्वस्यापि दि

५९

त्यर्थः।परिहरति नास्य वैधर्म्यमात्रत्वादिति विवक्षितत्वाच्छब्द दृष्टांत दार्ष्टांतिकभावो भवति। विद्यत इव स्वाद्वातिरिक्त निरूपणा सिद्धत्वं विव
क्षितांश स्पष्टयात किल तदप्यमात्रं शंकितं न तावता दृष्टांत दार्ष्टांतिकभाव वक्तव्य इत्यर्थः। उक्तं हि किं विद्या धर्म्याद्युपसंहार सिद्धे वैधर्म्य
दृष्टांतिष इति अथ दृष्टांत दार्ष्टांतिकयोः सर्वथा साम्यं वक्तव्यमित्यभिप्रायः। तत्राह। सर्वथा भवति न हि घटवद नित्यः शब्द इत्यत्र घटव
सावयवोपि भवतीति सम्यगुत्तरं सर्वथा साम्ये दृष्टांत दार्ष्टांतिकभावो विनश्यादिति भावः। न त्वयं परमात्मा रणमेकं प्रत्यानकमंतरण
पिपदिष्ट परपापाः प्रवृत्तिः कस्य विदृष्टाः स्यात्तदा वैधर्म्य भावं तदिति वक्तुं शक्य तनयत दस्मीसाश्यादावृद्धप वक्ष्येति एतत् इव स्फुटय २०
तियथा स्वाद्विति उक्तार्थे संवादक मादातत्वात्कमिति एकं ज्ञानमेवात रंगोतिः कस्यचित्प्रदीपादेः प्रकाशकं अन्यस्य घटादे
रूपामव बाह्यमाभ्यंतरं च द्योतिः प्रकाशकं नोकरूपमेव सर्वस्य प्रकाशकं किं तु वक्तव्य भाव वैचित्र्यास्यापत्तत्वा विज्ञानाभिदृष्ट
ःमवे सत्य संत निरापत्त्याधस्तं वदनस्य नेकमप्यस्य प्रकाशकं सजातीयं विजातीयं वा कादाचिनिरित्यर्थः। यस्य घस्कतस्वातिरिक्तावदने

75

नैव सिध्यतीतिनियमात् ज्ञानवान्न संविद्स्फुरणं भिन्नं तस्मादित्युपसंहारः। विषयवेदनस्यापि संविदा न स्फुरणं प्रसज्यते न खलु घटो मया विदित इत्यादिका
तदुपाधिस्फुरदवच्छिन्नाव्यवहृतिः संभवति अवच्छेदकस्फुरणमंतरेणावच्छिन्नव्यवहारानुपपत्तिः अन्यथा तर्हि संविदि हि विषयप्रतीतिरस्तीति न वाच्य
मित्याह। प्रतीतावव्यवस्थापसंक्तिरोहिकायां सत्यां प्रसंगं प्रसह्यानवस्थाप्रसरतीति परिशेषात् स्वत एव संविद् स्फुरतीत्यर्थः। उक्तन्यायेन बाधा
तरंव्यावर्तितामित्याह। एवं वदमिति। एतेन मतः प्राक्तनस्य ह्यर्थः। एवं तावदन्वयव्यतिरेकानुमानेन तदनुमाहकं न्यायेन च संविदः स्वप्रका
शकत्वं प्रसाध्येदानीं तत्र न्यायेनानुमानांतरमाविकमप्यर्थितं जयतीत्याह। एतेनेति। प्रागुक्तन्यायेनापीतः केवलव्यतिरेकी स्वप्रकाश
कत्वसिद्धौ वदनत्वादिति सर्वावाचाणां हेतुः समर्थित इत्यर्थः। इदमिहाकूतं मीमांसकाभ्युपेतं केवलव्यतिरेकी हेतुर्गमको न भवतीति
ख्यातिप्रसंगित्वात्। तथा हि। घटोपि स्वप्रकाशः घटत्वात् यस्य स्वप्रकाशो न भवति न सो घटो यथा पटः भूः शशविषाणविदीर्णो भूत्वान
यद्वदेवं न तदेवं यथा गगनमित्यादीनामपि सद्धेतुमानत्वप्रसंगान्न केवलव्यतिरेकिणो गमकतेति संवेदनं स्वप्रकाशं संवेदनत्वात् यन्नयद्

श्री

वंनतद्ध्वंयथा आनभवातिना। सो घटो यथा पटः। भूतघटादीसध्याप्यगमकतेवेति। अवाच्यता। नायमतिप्रसंगः। केवलव्यतिरेकपा
करणाप्रावतर्तति घटत्वादीनां विपक्षवाधकानुकूलतर्कविरहलनव्यतिरेकासतया ऽप्रयोजकत्वादागमकत्वोपपान्नरिह पुनः संदिग्ध
वहारएवनानिर्वहति सिसंवदनत्वमंतरेणाति विपक्षवाधकानुकूलतर्कसङ्गावाद्गमकत्वोपपत्तिरिति। किंचावश्या अप्रतीत्या ऽयं पंथाः।
कथंमत्यथा पृथिव्यादेर्ईश्वरत्वे विमतता बोद्धावाध्या तथा हिं मता यत्रसपक्रियावद्गुणवद्द्रव्यमिति विद्यात ऽथपकला पिनवा क्षिप्रमा
णोत्तरमाता सो केवलव्यतिरेकिणा प्रबोधनीयः पृथिव्यादीनिड्या लि। अपणवला क्रियावत्वाद्धानपादवंनतादवं यथान्तरिक्ष द्रव्यमिति। व्यति
सापि केवलव्यतिरेकिणंमानुमन्यते कथं समलेनन्वाणिकतां विश्वस्थवेभाय शंनलक्षुपसन्नद्वालीकं इति सम्मत्ताम्याकमत्वमलाथाऽ
लधरादेरपि परापिमतत्वाणिकतानभ्युपगमाधं परस्या हिरण्यावपरकालकला विकलता दोषेकताननता द्दशी जलधरादेरभ्युपगम्यता
किलाश्रुतरविनाशिता। अतस्तेनापि केवलव्यतिरेकिणा पत्रूणिकं नभवति नतत्संघयथा टणो। संतत्वाभीमावाद्दस नेनन्दाणिकता वा

२९

घनीया। तथास्वेतरेव केवलव्यतिरेकीष्वीकर्तव्य इति स्थिता तत्र काममव केवलव्यतिरेकिणो स्वप्रकाशत्वसाधनानन्तरं पूर्वमप्यर्थे लवाधकल
सुपन्यस्तं नापावाजकत्वपरिहारापत्त्याशंक्याह। एतदर्थमेवेति यद्यप्यन्वयव्यतिरेक्यनुमानानुग्राहकत्वेन दर्शितं उपन्यस्तं तथापि कथ
लव्यतिरेकानुमानं प्रयोजकत्वपरिहारार्थमपि वाभिमतं विशेषस्य स्वसंवेदनत्वस्य परित्यागे नैव तद्बाधकं प्रदर्शितमस्माभिः अन्यसंवेद
नवेद्यत्वादिमत्यर्थः। फलितमाह तस्मादिति। उक्तार्थे पद्यमवतारयति। एतादृशस्येति। विज्ञानं स्वप्रकाशं तद्रूपत्वादप्यात्मा स्वप्रकाशत्वात
नानिकान्त्रिकं तत्ति एतादृशस्य सर्वस्येति। अथ माध्यमिकाया विज्ञानस्य विनाशः किं स्वतः सिद्ध इति किं वा विज्ञानान्तरेण न तावत्प्रथमः तेनैव तत्सत्ताका
लेतथा ज्ञानावारेना प्यनुपलम्भसंविद्ग्रहणमन्तरेण तद्विशेषितविनाशग्रहणानुपपत्तेः संविदस्वप्रकाशत्वान्न संविदंतरेण ग्रहणं संभवतीति सिद्धाधिना
शानतद्ग्रहणापलपनीयत्वाद्यानीलादिसंवेदनस्यादिना॥ नीलादिसंवेदनसमकालं पीतादिसंवेदनं न दृश्यत इति कार्यः किं पीतद्रूप
रागानदृश्यते किं वा संविदपि न तावत्संविन्न दृश्यते नीलोपरागकालेपि तत्स्फुरणात्सुपीता ध्रुपरागादर्शनं तु स्वीक्रियत एव स्यादनपी

78

तादृशित्यादिनायाऽनुपलब्धं विन्नष्टेति प्रतीतिः साघटाकाशो नष्टइतिवदोपाधिकालेनापि न विप्रतीत्याह। विशप्रतीतेरपीति नन्वप्रमा

णी।रणाकाशव्याक्षेपकस्य सिद्धत्वाद्विनाशप्रतीतिर्भ्रमध्याविनाशविषयत्तिकाल्पयितुं शक्यते न तथा संविद्याक्षेपके मानमस्तीत्याशंक्या

हताऽनतरूपतागोर्गी रितिवत्सं विसंविदिति प्रत्यभिज्ञानतःसंसः संवेदनानलदान्तुपलब्धाख्यप्रत्यभिज्ञाप्रमाणेन व्याक्षेपकासिद्धिरित्यर्थः

संविदक्षप्रत्यभिज्ञायमानत्वं नाम स्वप्रकाशत्वोल्लन्नडुपाश्कपराणे व्याक्षेपकाकारपरिष्कारेणामवतिष्ठते नन्वप्रत्यभिज्ञा मा...प्रत्यभिज्ञावाद

वसामान्यविषयानविप्रतीतेन। नित्तुपाधिकसंविद्याक्षिप्तेभेदप्रमाणाज्ञातत्वात्तदत्ताविषिसामान्यविषयत्वकल्पनायां घटाकाशादिख्यापित

संगासंविज्ञिना भिन्नसामग्रीसाध्यत्वात् घटादिवदित्यनुमानेन प्रातिभासिकभेदसाधनेऽपि सिद्धसाधनता वा स्वस्वभावभेदरूपाकाशाद्यावमि

कात्तः श्रोत्रादिव्यास्यापि स्वार्थं विनापि संभवादित्यलं। अनुमानमपि वाक्षव्याक्षेपकं दर्शयति प्रत्यागच्छेतोऽस्तीतर्गतिकदृतिख्यातत्वा

स्ववलदश्रून्ये यतः। फलितमर्थमाह श्लोकेन एवं वेत्यादिना एवमुक्तव्याक्षेपकारणप्रत्यभिज्ञयाऽनुमानेन वा भिदस्य संविद्याक्षेपकस्फुरत्तं सिद्धि

४०

79

सत्पामात्मनः संविस्वाभाव्यसंभवात्स्वप्रकाशत्वमनिवार्यमिति सिद्धं । स्वप्रकाशत्ववासिद्धिः किं फलितमित्याशंक्याह । तथा । वति थोतं पीत्यादिस्व
स्यार्थो न खेतादृशमपि दृश्यत्वमात्मनो विघत एव । द्वितीयाद्वियवहा रस्वाति रेकदर्शनापत्ता नियमादित्याशंक्याहन सोपाधिकात्मविकल्प
इति । अद्वितीयत्वं नामद्वैताभावोपाधिकं रूपं स्वप्रकाशत्वं नाम प्रकाशसंबंधाभावोपाधिकं रूपं तस्य तिसा स्वतः समर्पक प्रमाणाप्रेक्षायामपि स्व
रूपमात्रव्यवहतिः न प्रमाणाप्रेक्षास्ति । सुषुप्तादौ तद्व्यतिरेकेणापि स्वरूपस्फुरणादतानदृश्यत्वाहतो । वाक्यलक्षणरूपत्वान्निरित्यर्थः । ननु द्वैता
भावविशिष्टआत्मा प्रयागमानवद्यते तर्हि स्वरूपमप्यवश्यं विद्यमेव वक्तव्यं न हि स्वरूपादृश्यं तस्य विशिष्टमवगन्तुं शक्यमित्याशंक्याह । वि
शिष्टस्फुरणापावाति अयमर्थः । आगमाद्यनुमानादा अद्वितीयत्वाद्याकारवृत्तिद्वितीयविकल्पघटते तस्या मनित्याक्रे दृगामाध्याध्यस्तं द्वैताभावो
द्विविशिष्टमपि साधयतीति स्वरूपदृश्यपि विशिष्टं दृश्यमिति न चालंबनादृश्यत्वमपवान्नविश्लेषणाय पादनीयं तद्व्यतिरेकेण नेकाविकल्पो
स्तिसंभवादित्याशंक्याहान्यथापि वर्तितासाध्यानेकांतिकत्वापरिहारध्यान्यथा पि स्वप्रकाशाविज्ञानादि हनस्वप्रकाशत्वसाधनेनापि समर्थिति

...त्यं [illegible] दानीमप्रयोजकत्वमाशंक्य परिहरति । ल्लोकेनेत्यादि [illegible] डडता दृश्यता ।त्वेत्यादिना । सत्यास्थे वप्रपंचस्य जडता दृश्यता वा । किं वा बाधकं त
र्कमि [illegible] बाधकं तर्कमिनावाच्यप्रयोजकप्रइति विवक्षितं । नैवं वाच्यं सत्यत्वप्रपंचस्य संवित्यासंबंधामंतवे सति धर्मिणः प्रपंचस्यैवासिद्धिप्रसंगाच्च
दित्यर्थः । नवत्रधर्मिणा सिद्धिस्तथापि जडत्वदृश्यत्वविसत्यत्वेनन विज्ञ [illegible] तरत्वाशंक्याह यथेत्यादिना । ननु मंदिसंबंधव्यतिरेकेणापि जड
ध्यमाणादेव सिद्धिर्न विरुध्यते त्याशंक्याह न यतदसंबद्धमिति । जडस्यासिद्धिर्नाम संविसंबंधमेव स्फुरणाभावः स्फुरणासंभवादतः संविदा संबद्धं
जडासिद्धं नाम स्यादित्यर्थः । असिद्धिमेवोपपादयति । नो खल्वित्यादिना । संबंधानिरूपणमेव प्रकटयति न हि संविदो वेद्यस्य त्यादिना । न तावत्सं
योगादि [illegible] वति संविदोऽद्रव्यत्वान्नापि तादात्म्यं द्रव्यकार्ये [illegible] पपत्तेः । पि समवायः आत्मिकगुणाभिमतस्य घटादौ समवाय
भावादित्यर्थः । विषयविषयिभाव एव संबंधोऽस्त्विति शंक्याह । विषयं विषयिता वापीतिकानुपपत्तिरित्याशंक्याह न [illegible] सतीति । संबंधो
हि नित्यं संबंधिपरतंत्र एव न भवति संबंध्यभावे कथं [illegible] वदित्यर्थः । ननु प्रमाणतावदिषयति [illegible] लक्षणः संबंधो यो न घटते [illegible] ता । का

५१

81

एकस्याः। घटज्ञानानामपि विंबगमकत्वप्रसंगात् प्रतिबिंबत्वेनाव्याप्तत्वाद्विशेषातिदित्यर्थः ।। अर्थेन त्वग्राह्यमाणया प्रतिबिंबत्वेन विशेषितस्य ग्रा
न्यस्य गमकत्वं तत्राह विषयावच्छिन्नस्य प्रतिबिंबितज्ञानतच्छमवच्छेदज्ञात प्रतिबिंबं वस्त्रैव विंबगमकत्वान्नस्यव्याप्त्येव गमकत्वनियम इत्यर्थः ।। अत्रापण
मिथ्यात्वेपि सत्यवस्तुगमकत्वात् प्रामाण्यप्रसंगात् संभवतीत्यनेन शंकांतरमपि उत्सारितमित्याह । एतेनेति । एवं तावच्छेतत्प्रपंचस्य मिथ्यात्वोप
पादनेन प्रत्यक्षादिविरोधपरिहारेणाश्रुतेरद्वितीयवस्तुनि प्रामाण्यमुपपादितमिदानीं कार्यपरत्वाशंकापाकरणेन तद्वोपपादयितुं प्राभाक
रमतमाह । यत्स्वेवमपीत्यादिना यस्मान्मन्यते तस्य पंचयः ।। किंमन्यते तस्याशंकां शास्त्रयुक्तिमेवमपि यद्यपि विषयाप्रामाण्यमुपपादितं तथापि प्रवृत्तिकार्या
त्वापन्नसंभवति मुख्याया वृत्त्या ब्रह्मणि प्रामाण्यं वेदवाक्यानामित्यर्थः । अतस्त्याकांक्षाधामाह । शब्दानामिति । अथ यमर्थः तत्र मन्त्रचंद्रवदस्तगाम
नायति प्रमुक्तशाब्दश्रवणानंतरं मध्यमवृद्धप्रवृत्तिं उपलभ्य पार्श्वस्थो बालानुमिमीते स्मपंबवृत्तिः प्रवर्तकज्ञानपूर्विका चेतनप्रवृत्तित्वान्मदी
यप्रवृत्तिवच्च तच्च प्रवर्तकं ज्ञानं कार्यगोचरज्ञानमेवज्ञानज्ञातादित्यवद्वाक्यबालनावगतमिति ज्ञात्वा मध्यमवृद्धस्यापि तद्वदेव

प्रटी

ल्पयति। शब्दाद्व्यतिरेकाद्विधायितथा विज्ञानजनने सर्वशब्दानामोसामि किंसामर्थ्यं गृह्णाति पश्चात्तु प्रयोगान्तरेष्वावापोद्धाराभ्यां का
यैसंसृष्टस्वार्थशक्तिमध्यवस्यतीति कथमकस्माद्ब्रूहि शुद्धिसिद्धिप्रामाण्यमिति। सिद्धस्य कार्यसंसर्गाव्यभिचाराल्लक्षणया सिद्धप्रामाण्य
पविष्यतीत्याशंक्याह। नवलोकवदिति गंगायां घोषः प्रतिवसतीत्यादौ प्रयुक्तस्य पतीरविवक्षालक्षणा। अयाणकारणं नलविनाभावमात्रं नवा
पोऽभ्युपेयेवेदेतदस्तीत्यर्थः। यस्मात्स्वातंत्र्येण सिद्धे वस्तुनि प्रामाण्यं न संभवति तस्मादित्युपसंहरति आत्मा प्रातिपत्त्यपेक्षा कोवाले
त्याकांक्षायामज ऽ। ऽम ऽ। तापि यावद्व्युत्पादयावेदान्ताः प्रतिपन्नविषये ज्ञातप्रतिपत्तव्या मद्युद्धरूपसमर्पणेनापर्युदस्येरन् इत्यर्थः
प्रथमं तावल्लोके कार्यसंसृष्टस्वार्थे संगतिग्रहणमिति यदुक्तं तत्पराकरोति तत्सति बोधना यदप्रयुक्त इत्यादिना कार्याभिधायकाले
नालिमतालिङादिशब्दव्यतिरिक्तानां सर्वशब्दानां ग्रहणं विवादाध्यासितशब्दत्वाल्लिङादिपदस्यापि कार्यार्थाभिधायकत्वमेव घ्रा
लयेष्य कार्यत्वात्सर्वैतनित्यामाभिधायकत्वाल्लिङादीनामनन्तसाध्याविकलो दृष्टान्त इत्याशंक्याह नवसाध्यविकल इति क्वचित्साध्यं

४३

63

प्रधानं यत्र कार्यं तन्निधीयत इत्यत्रोक्तालक्ष्यस्फुटत्वस्य लक्षणं कार्यप्राधान्याकाराणामपि मतं तथा विशेषं कार्यद्वयमेकस्मिन्वा क्वचन संभवतीति न

कस्यचिद्धस्य लक्षणं कार्यान्वितत्वार्थोपि विधायकत्वं लिङादिशब्दानां श्रुतिसाध्यमात्रस्य यथा व्यर्थो देशः शब्दशक्तिप्रतियोगि कार्यत्वेनानन्य

प्रमाणान्तरदर्शितत्वार्थो विधायकत्वमित्यर्थः। नन्वपदत्वं भवतु कार्यान्वितस्वार्थे ब्वेवनियतसामर्थ्यं एव न विघ्नाति को दोषः तथा च विप

रीतबाधकाभावादप्रयोजकत्वाशंकयाह विपर्यये विलिङादिना विधायकत्वेन कार्यपदातिरिक्तानां सर्वपदानां कार्यान्वितस्वार्थसाम

र्थ्यनियमाभ्युपगमप्रतिज्ञायाः ज्ञाद्विविधप्रयोगीकारे गौरवप्रसंगाद्बाधकं तत्र यत्र इत्यत्र च अयं न चैकस्मिन्नन्वयान्नकस्मिं भवति

द्विविधप्रयोगीकरणे गौरवं दूषणं भवति। न चैकं प्रयोजकं संभवतीत्याशंक्याह प्रयोज्यतराश्रित इति। इदानीं कार्यस्य समस्तपदसा

मर्थ्यप्रकाशकत्वं व्याकर्तुं प्रयोगात् समाह यद्वत्यादिना कार्यस्य सिद्धार्थधीः तावत्तासां कारणाद्वयः स्त्री क्रियतततापारन्यतर कार्य

धर्मि समस्तपदसामर्थ्यस्य प्रतियोगिविषयत्वाद्वर्त्तकं न भवति अन्वयादन्यत्वांरयदन्वयादन्यन्नतसमस्तपदसामर्थ्यस्य प्रतियोगित्व

५५

थेतरः सिद्धपदार्थ इत्यर्थः। यदत्र वक्तव्यं तदुक्तमन्यत्र एवं दृष्टा विविपक्षबाधकमाह। अत्रापीत्यादिना। उक्तो गामानयेतीलमुत्पल
मित्यादौ सत्यपि तत्र कार्ये व्याख्यातामात्रेण क्रियया कारकाणां विशेषणस्य विशेषणोपसंपादकस्तिकायित्वे वसर्वपदार्थाना
मन्वयः कार्यान्वितस्वार्थाभिधायिन एव सामर्थ्यमिति नियमकल्पने गौरवमेव दूषणमित्यर्थः। इदानीं व्याख्यान तस्य चान्वितस्वार्थे शक्ति
साधनाय प्रयुक्तं क्रमं दृष्टा दिना कार्यातिरिक्तः सर्वोपि सिद्धपदार्थः। योग्येतरान्वित इह विवादास्पदत्वात् तद्भवता तन्मयाभिमतस्यान्यच
दिति लिङादिशब्दाभिधेयकार्यवादित्यर्थः। प्रमेयत्वं एवं तु। योग्येतरान्वितस्वार्थेस्य कत्वात्त्रिविषयत्वं न त्वविष्यति किंतु कार्यान्वि
तस्यैव शब्दशक्तिविषयत्वमित्याशंक्याह। विपर्यये त्वित्यादिना। पदार्थमात्रस्याभावात् प्रवृत्तेरनुपपत्तेर्योग्यसंसृष्टपदार्थं
नमनुमिनोति बालस्तस्य च शब्दा व्यवच्छि रकान्तु विधायितया। सामान्येन प्रथमं तत्र सामर्थ्यमंगीकृत्य पश्चात्केन। योग्यत्वसंसृ
ष्टस्वार्थाभिधानात्पदानां शक्तिरिति वाच्यायां कार्यस्य सर्वत्राव्यभिचारमात्रेण लाघवात्कार्यान्विते शक्तिः परिकल्प्यते तर्हि लोके सर्व

४४

अथास्त्वस्योर्थवाध्यनिवारात्तदन्वितस्वार्थपरपदानां सामर्थ्यं नव क्तुं तथा वक्तोदोषस्तत्राह। तथा वा वद इति। ननु गामानयेत्यादार्थम्
पकार्यान्वयस्य प्रयोजकत्वोपादानेन वक्तृविशेषणत्वमप्युपपद्यते कार्यान्वयमात्रस्य प्रयोजकत्वोपादाने। ननु पोष्यमानार्थप्रकार्यान्व
यस्य प्रयोजकत्वोपादानेन वक्तृविशेषणत्वमापद्यते कार्यान्वयमात्रस्य प्रयोजकत्वोपादाने तेन वा घटं नहि तिता दिल घ्योपान्वितत्व
मात्रस्यैव प्रयोजकत्वमुपादीयतां योग्यान्वितत्वस्योपलक्षणत्वात्प्रयोजकविशेषणत्वमिति द्रष्टव्यं। तस्मात्स्तोकाल्पमतत्प
दानां कार्यान्वितस्वार्थे सामर्थ्यग्रहणं किं वान्वितस्वार्थमात्रे एव इति स्थितं भव त्वेवं लोके वेदेऽपि सिद्धार्थे न्यायेषु त्वयाइत्वा
प्रामाण्यमित्याशंक्याह। एवं स्थितसिद्धपीत्यादिना विपक्षबाधकमाह। विपर्यये यदि तिङ्ग्व्यासंगत्वे वलक्षणोक्ताप्रमाणकत्वापा
प्रवर्तिवेदयोग्यान्वितस्वार्थे सामर्थ्यान्निषेधान्नोस्तु त्वयाऽसा प्रामाण्यं तस्मिन्सति लक्षणाश्रवणं वा बाधकमित्यर्थः। ननु सर्वस्य
व विदन्नस्थलो किं कनियोगे वादनाश्रयप्रामाण्यं स्यादपि तेन तत्कथं सिद्धे संप्रवर्तिविरोधादित्याशंक्याह। एतच्चापरामिमताम्

प्र॰टी॰

तिन्नु परिनिष्पन्नार्थसिद्धस्यात प्रामाण्यं तत्र गोचरो वा तत्र प्रामाण्यप्रसाधनविशिष्टमेवाद्यदर्शनाद्विप्रतिपत्तिरिति यद्
अनुमानं तत्रानेकांतिकत्वादित्याशंक्याह। परानिमित्तकार्ये इति काल विधिवाक्यभागस्य परानिमित्तकार्यप्रमाणत्वादित्याशंक्याह।
नापीति व्याप्ति ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेतेत्यनेन स्वर्गकामस्य ज्योतिष्टोमादिष्टलक्षितसाधनमिति प्रतिपादयता कृतियोग्यत्वाल्लवि
तत्साधनज्ञानादेव प्रवृत्तिरपि संभवतीत्यर्थः। विधिभागस्यानियोगानिष्टत्वात्कपरामत्व प्रामाण्यमेवापद्यतं इत्याह। विपर्यये व्यालिंग्य
हिनायमर्थः। प्रतीतत्वावकार्यसंगतिग्रहो वक्तव्यः। कार्यप्रतीतिश्रुतप्रत्यक्षेणैतस्य वर्तमानग्राहकत्वात् नाप्यनुमानेन तद्व्याप्तिशालिं
मानाभावान्नाप्यर्थापत्त्या तद्व्यतिरेकेणानुपपन्नस्याभावात् स्वरूपत्व श्रुतकृतियाप्यदृष्टसाधनज्ञानादेव संभवाडुपमानस्य च सादृश्य मा
त्वापद्यया तस्मात्परानिमित्तकार्यप्रतीतिकारणाभावात्प्रतीतेस्तत्र संगतिग्रहायोगादगृहीतसंगतिकानां च शब्दानां बोधकत्वासंभव
दप्रामाण्यमेव प्रसज्यत इति। ननु यद्यपि बाह्यविषयग्राहकत्वं नोपपद्यते तथादि मनसावसेये तस्मिन्संगतिग्रहान्न विप्रतीत्याशं

६

87

कथाह्यानवगमे इदं कर्तव्यमिति ममेदं कर्तव्यमिति वा इदं यद्विधमाणज्ञानं स्यात्तदा प्रमाणसंज्ञा वा अस्य मथ विधिप्रसिद्धिर्ना क्विदं प्रमाणज्ञानं किं
त्वचिकीर्षालक्षणमिलाषस्यार्थः। ननु चिकीर्षापि न संभाव्यते व्यतिरिक्तकार्यज्ञानं विना तस्मद्न्यथानुपपत्तिरेव प्रमाणमित्याशंक्या
ह। चिकीर्षायाश्चेति। लौकिककार्यज्ञानकारणेन लघ्वान्पपत्तं प्रत्यक्षति। यागश्रेयःसाधनज्ञानं तत एव चिकीर्षाया अप्युपपत्तेरासंभ
वत्सां न चिकीर्षा सत्यर्थमपि कार्यज्ञानमभ्युपगंतव्यमित्यर्थः। उक्तं हि तांत्रिकैरिष्टं क्लेशरूपं कर्म यागकार्यतां व्रजेत् फलसाधनता तत्र का
रणं तेन कार्यता इति। किं च किं लक्षणं तत्कार्यं येन कर्तव्यं तु छिगीषरः। किं कृतियोग्यतामात्रलक्षणं किं वा कृत्युद्देश्यतालक्षणं प्रथमं प्रल
हकृतियोग्यतामात्रस्यालिप्सादिनान तु कृतिव्याप्यमातिरिक्तोकत्युद्देश्यतैव कार्यलक्षणं न वेदमानहानिं कृतिहि प्रियफलः फलं तत्साध
नं वा उद्देश्यं जायत इति मनसावसीयत इत्याशंक्याह। कृत्युद्देश्यता चेत्सादिमा। फलतत्साधनयोः कृत्युद्देश्यतानाम चिकीर्षागोचर
तिवचकाष्ठीलपर्थः। चिकीर्षातिरिक्तात्र कृत्युद्देश्यतायां तीसत्त्वव प्रमाणं नास्तीत्याह। विपर्ययप्रमाणास्येति। न व्यतिरिक्तामयाकुरु

प्रश्नो° यत इति मद्वाक्यमेव प्रमाणमित्याशंक्याह । वाङ्मात्रस्येव ति । प्रकृतस्योपसंहरसीति तस्मादिति । पवित्रया दिस्यष्टार्थः । विष्णुरूपोऽस्य पृथ्व्या
इत्यादिवदितिप्रसाधमर्था यामिवाप्त यातेह स्यक्रियता पदस्यं वि । प्रागडाशानुपोऽप्य पाठ मंत्रराय ज्ञाति विष्णुरूपोऽस्य पृथ्व्याज्ञा मिला
यपज्ञापतिरूपोऽस्य पृथ्व्या यामिवा । यता त्वज्ञामिबाज्ञामिबोपक्रमोपसंहारैकरूप्यावगतायं श्रुत्यागप्रतिपादनपरे वाक्यसति
पथामप्यश्रूयमाणादिरूपोऽस्य पृथ्व्यादस्यानविषयस्त्वावाक्यलिङ्गप्रसंगात्तथात्रावमनस्का कामायसर्वप्रियं भवती ताल
प्रतिपादनतोपक्रमादारभ्य स्वतंत्रमिलुपसंहारादेकस्मिन्नात्मप्रतिपादनपरवाक्यसतिनाम्नलिङ्गपरिहाराय प्रत्यक्षस्यादाया
मविषयएष्टमा । तस्मिन्नद्विहीकृत्य प्रवाश्रुतिस्मरणादही घर्षणेनार्थवाद तया व्याख्यातया इति । उक्तार्थज्ञानफलं श्लोकेन संगृह्णाति
तस्मादिति पवमानसात्त्वक्वा यन्तत प्रत्यक्षादिविरोधोऽद्वैतागमस्य न । पिकार्यपरता तस्मादित्यर्थः । अद्वैतसूत्रद्वैतानेयतमुख्यत्र
पश्चात्तस्मिन्नद्वैतालिवेदान्ताः प्रामाण्यं प्रतिपद्यन्त इस खण्डेवाक्यार्थ उक्त इति तस्य पश्न्यसंसर्गो वाक्यार्थ इति मत्वाद्वैतिन आह

५६

८९

तीमन्नुतद्देशादिविशिष्टस्येतद्देशादिमत्त्वमेव कस्मान्न प्रतिपाद्यत तत्राह। अपरस्येत्येति। तदभावमवृत्तिव्यतिरेकेणापरस्य
कस्यचिदपि विशिष्टाशाद्यबाधेऽभिमिश्रप्यतत्राह। अपरस्येतत्रेति। तदभावसंज्ञावादिविशिष्टयोर्निवृत्त्यादित्यर्थः। ताहि किमेवं देवदत्त
ख्यातं तेनविज्ञाय्य तन्नु तदभावनिवृत्तिः प्रमाणफलमित्याशंक्याह। एकत्वस्याप्रीति। पदार्थी जिज्ञासमयवसिद्धत्वादित्यर्थः। न
नु तदभावनिवृत्तिस्थितमप्रमाणफलं तर्हि द्वितीयस्य तदाभावस्य प्रतिमाभावान्नाखण्डार्थतासिद्धिरित्याशंक्याह। आरोपितेति। स एवास्मा
निर्देशेनाक्षपराध्य तन्नु कल्पितत्वापीत्यर्थः। इदानीं दार्ष्टान्तिके योजयति। तत्त्वमसि वाक्यपीति। तत्त्वमिति सामानाधिकरण्यप्रतत्संबं
पदार्थयोरभावादेकत्वमवगम्यते तत्र चैक्ये व्यापारो न संभवति। तथाहि। सामानाधिकरण्याद्विज्ञानानन्दाद्वितीयं ब्रह्म तत्पदाभिधेयं स देवसो
म्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयमित्यादिना प्रकृतस्य जगत्कारणस्य तदा परामर्शात् त्वंपदेन च प्रत्यगात्मा कार्यकारणसंघातोपाधिः संसारि
प्रत्यक्चैतन्यमभिधीयते तनवतयोरैक्यं संभाव्यते विरुद्धधर्माक्रान्तत्वात् संसर्गे एव तयोर्वाक्येन बोध्यत इति वक्तुं न शक्यं तयोस्तु सामाना

प्र॰टी॰

धिकरणत्वाविरोधाद्धाऽऽहेति सामानाधिकरण्यप्रयोगाद्भिन्नप्रवृत्तिनिमित्तानां शब्दानामेकस्मिन्नर्थे वृत्तिस्सामानाधिकरण्यं भि
न्नप्रवृत्तिनिमित्तानां शब्दानां नानार्थसार्थवृत्तित्वोक्तं सामानाधिकरण्यं तस्मान्मुख्यार्थपरिग्रहस्तूपपन्नः शबलपदार्थाश्रयं स्वरूपसमा
रोपितत्वेन संबंधिन्यामकं श्रन्यपक्षपलस्स्तत इत्यर्थः। तदुक्तं। सामानाधिकरण्यं वा विशेषणविशेष्यता। लक्ष्यलक्षणतासंबन्धः पदार्थप्रत्य
गात्मनामिति। इदानीं वर्णितात्मनिरूपणस्य मोक्षफलत्वं दर्शयत्यनेन नरलोकेन एवमानन्दस्वरूपायामित्यादिना। इदानीमोऽम्स्वरूपं श्लाघि। ५८
कः पुनरिति। उत्तरमाह नित्यनिवृत्तिरायइति। एवंविधानन्दमोदतज्ञसाध्यत्वादिधर्मको न भवति किं सा विद्या निवृत्तिरविद्याया हासवा विद्या
स्मनयइति। उक्तं हि। ऐकात्म्यप्रतिपत्तिर्याध्यात्मानुभवसंश्रया। सा विद्या संसारवीजं तन्नाशो मुक्तिरात्मनइति। अत्र तन्निवृत्तिरेव्या इति
वृत्तिर्यत्किं सा कथमविद्या। निवृत्तिरिसाशंक्याहानाद्या विद्या तानाद्यति। अस्य हि द्वयमत्रापि वा किं विद्यति। कथं तस्या बाध्यवीस्यादत्र विद्या कि
नहि प्रकाशाश्रयात्स्वसदितरविक्षतः तमः संभवति कोशिकृतमात्रापितं दुःखं तायदाप्य विद्यामात्रात् एवानिवृत्तिरावरणं तन्नि

श्री० ॥ ॥छ॥ ॥इतिश्रीपरमहंसपरिव्राजकाचार्यानुभूतिकृतप्रमाणरत्नमालाविवरणंसमाप्तं॥ ॥संवत् १७८७ [illegible] द्वि[illegible]वासरे॥ ॥श्रीमत्काश्यांश्रीविश्वेश्वरभवानीराजधान्यां॥ ॥लेखकपाठकयोः॥ ॥शुभमस्तु॥ ॥छ॥ ॥छ॥ ॥छ॥

ग्रंथसं १४००

[OrderDescription]
,CREATED=30.09.20 12:36
,TRANSFERRED=2020/09/30 at 12:47:01
,PAGES=92
,TYPE=STD
,NAME=S0003780
,Book Name=M-1547-PRAMAN RATANMALA VIVRAN
,ORDER_TEXT=
,[PAGELIST]
,FILE1=00000001.TIF
,FILE2=00000002.TIF
,FILE3=00000003.TIF
,FILE4=00000004.TIF
,FILE5=00000005.TIF
,FILE6=00000006.TIF
,FILE7=00000007.TIF
,FILE8=00000008.TIF
,FILE9=00000009.TIF
,FILE10=00000010.TIF
,FILE11=00000011.TIF
,FILE12=00000012.TIF
,FILE13=00000013.TIF
,FILE14=00000014.TIF
,FILE15=00000015.TIF
,FILE16=00000016.TIF
,FILE17=00000017.TIF
,FILE18=00000018.TIF
,FILE19=00000019.TIF

FILE20=00000020.TIF
,FILE21=00000021.TIF
,FILE22=00000022.TIF
,FILE23=00000023.TIF
,FILE24=00000024.TIF
,FILE25=00000025.TIF
,FILE26=00000026.TIF
,FILE27=00000027.TIF
,FILE28=00000028.TIF
,FILE29=00000029.TIF
,FILE30=00000030.TIF
,FILE31=00000031.TIF
,FILE32=00000032.TIF
,FILE33=00000033.TIF
,FILE34=00000034.TIF
,FILE35=00000035.TIF
,FILE36=00000036.TIF
,FILE37=00000037.TIF
,FILE38=00000038.TIF
,FILE39=00000039.TIF
,FILE40=00000040.TIF
,FILE41=00000041.TIF
,FILE42=00000042.TIF
,FILE43=00000043.TIF
,FILE44=00000044.TIF
,FILE45=00000045.TIF
,FILE46=00000046.TIF
,FILE47=00000047.TIF

FILE48=00000048.TIF
,FILE49=00000049.TIF
,FILE50=00000050.TIF
,FILE51=00000051.TIF
,FILE52=00000052.TIF
,FILE53=00000053.TIF
,FILE54=00000054.TIF
,FILE55=00000055.TIF
,FILE56=00000056.TIF
,FILE57=00000057.TIF
,FILE58=00000058.TIF
,FILE59=00000059.TIF
,FILE60=00000060.TIF
,FILE61=00000061.TIF
,FILE62=00000062.TIF
,FILE63=00000063.TIF
,FILE64=00000064.TIF
,FILE65=00000065.TIF
,FILE66=00000066.TIF
,FILE67=00000067.TIF
,FILE68=00000068.TIF
,FILE69=00000069.TIF
,FILE70=00000070.TIF
,FILE71=00000071.TIF
,FILE72=00000072.TIF
,FILE73=00000073.TIF
,FILE74=00000074.TIF
,FILE75=00000075.TIF

FILE76=00000076.TIF
,FILE77=00000077.TIF
,FILE78=00000078.TIF
,FILE79=00000079.TIF
,FILE80=00000080.TIF
,FILE81=00000081.TIF
,FILE82=00000082.TIF
,FILE83=00000083.TIF
,FILE84=00000084.TIF
,FILE85=00000085.TIF
,FILE86=00000086.TIF
,FILE87=00000087.TIF
,FILE88=00000088.TIF
,FILE89=00000089.TIF
,FILE90=00000090.TIF
,FILE91=00000091.TIF
,FILE92=00000092.TIF
,